

Van Luther naar Liesvelt

Een onderzoek naar de ontlening van Duitse woorden uit de
Lutherbijbel in Nederlandstalige bijbelvertalingen

Masterscriptie Meertaligheid en Taalverwerving
Departement Talen, Literatuur en Communicatie
Universiteit Utrecht
Milou Kox (3914194)
Eerste lezer: Dr. P.M. Kester
Tweede lezer: Dr. S. Sudhoff

Samenvatting: Deze masterscriptie beschrijft een onderzoek naar de herkomst van 57 Nederlandse woorden waarvan door De Bruin en Broeyer (1993) wordt vermoed dat ze aan de Duitse taal zijn ontleend en via de Liesveltbijbel (1526) en de Deux-Aesbijbel (1562) in het Nederlands terecht zijn gekomen. Omdat zowel de Liesveltbijbel als de Deux-Aesbijbel zijn gebaseerd op de Duitse bijbelvertaling van Luther, is in dit scriptieonderzoek onderzocht of de 57 woorden via de bijbelvertaling van Luther aan het Duits zijn ontleend.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
2. Theoretisch kader	6
2.1 Ontlening	6
2.1.1 Soorten ontlening	6
2.1.2 Redenen voor ontlening	7
2.1.3 Aanpassing van leenwoorden aan de ontvangende taal	7
2.2 Bijbelvertalingen	9
2.2.1 Bijbelvertalingen voor de uitvinding van de boekdrukkunst	9
2.2.2 Bijbelvertalingen na de boekdrukkunst	10
2.3 De invloed van de Duitse taal via Luthers bijbelvertaling op het Nederlands	12
2.3.1 De bijbelvertaling van Luther	12
2.3.2 De invloed van Luthers bijbelvertaling op de Nederlandse woordenschat	13
2.3.3 De positie van de Duitse taal in de Nederlanden	13
3. Methode	14
3.1 Bijbelonderzoek	14
3.2 Etymologisch onderzoek	18
4. Resultaten	20
4.1 Resultaten van het bijbelonderzoek	20
4.2 Resultaten van het etymologische onderzoek	24
5. Discussie	28
6. Conclusie	32

Literatuur

Bijlage A: Etymologische lemma's

A1: Liesveltbijbellijst

A2: Deux-Aesbijbellijst

Bijlage B: Fragment uit de Liesveltbijbel (1526), Genesis 1:1

Bijlage C: Fragment uit de Lutherbijbel (1534), Genesis 1:1

Bijlage D: Auteursinstructie voor het Etymologisch woordenboek van het Nederlands (EWN)

1. Inleiding

De invloed van de Engelse taal is niet meer weg te denken uit de Nederlandse taal. Leenwoorden, betekenisontleningen en overgenomen uitdrukkingen zijn duidelijk merkbaar aanwezig in het dagelijkse taalgebruik. Deze ontleningen uit het Engels worden door sommigen als een bedreiging voor de Nederlandse taal ervaren en soms zelfs actief bestreden.

Deze strijd tegen invloeden van andere talen is echter geen uniek verschijnsel van de huidige tijd. Al in de 16^e eeuw werd woordontlening als onnodig en onwenselijk beschouwd. Leenwoorden werden namelijk beschouwd als een vorm van taalvervuiling en er verschenen zelfs woordenboeken waarin alternatieven voor leenwoorden werden gegeven zoals *Het tresoor der Duytsscher talen* van Jan van den Werves, dat Nederlandse termen gaf voor juridische leenwoorden (Van der Wal, 2004, p. 172).

Al het verzet tegen leenwoorden ten spijt lijken woordontleningen onlosmakelijk verbonden te zijn met de Nederlandse taal. Het Nederlands is namelijk nooit geïsoleerd geweest van invloeden van buitenaf, en heeft in de loop van de geschiedenis dan ook veel woorden ontleend uit onder meer het Latijn, Grieks en Frans. De datering van een deel van deze ontleningen ligt al zo ver terug in de geschiedenis dat zij door leken niet meer als buitenlands worden herkend en als inheemse woorden worden beschouwd.

Daarnaast heeft ook het Duits invloed gehad op de Nederlandse taal. Hoewel de Duitse culturele en politieke invloed op de Nederlanden door de geschiedenis heen veel minder groot is geweest dan bijvoorbeeld de Franse, is er wel duidelijk sprake geweest van Duitse invloed op de Nederlandse religieuze terminologie. Deze begon al in de middeleeuwen, maar nam toe door de religieuze reformatorische beweging, die in Duitsland begon. Vooral de invloed van Martin Luther was op dit gebied groot. Zijn bijbelvertaling heeft niet alleen bijgedragen aan het ontstaan van een Duitse eenheidstaal, maar heeft daarnaast ook verschillende Nederlandse bijbelvertalingen geïnspireerd. (Van der Sijs, 1996, p. 248).

Volgens De Bruin en Broeyer (1993, p. 187) zijn via Nederlandse bijbelvertalingen die op de bijbel van Luther gebaseerd zijn, veel woorden aan het Duits ontleend en uiteindelijk in de Statenvertaling uit 1637 terechtgekomen. Ze noemen in totaal 57 woorden, waarvan er 22 voor het eerst in de Liesveltbijbel (1526) zouden voorkomen: *afvallig, beroemd, burgerrecht, dankzegging, dierbaar, diensthuis, eersteling, godzalig, hooglied, klaaglied, krijgsknecht, krijgsman, krijgsvolk, lusthof, nieuweling, richtsnoer, schriftgeleerde, slachtoffer, vreemdeling, vrijstad, zilverling* en *zuigeling*. Daarnaast zouden de volgende 35 woorden via de Deux-Aesbijbel (1562) uit het Duits zijn ontleend: *afgodisch, bondgenoot, bestendig, bezoedelen, boetvaardigheid, bouwvallig, dagloner, dankoffer, diefstal, dienstbaar, echtbreker, evenbeeld, gelukzalig, halsstarrig, handelaar, heftig, Heiland, huichelaar, ijver, kleingelovig, loofhut, nederig, onderrichten, oponthoud, overheid, overreden, overweldigen, profetisch, schandvlek, toevallig, trots, tuchtigen, voorhuid, vuurwerk, wonderbaarlijk*.

De bewering van De Bruin en Broeyer (1993) is echter nooit getoetst en van een groot deel van de woorden ontbreekt voorsnog een etymologisch lemma. Bovendien zijn er in de periode die volgde op de publicatie van het onderzoek van De Bruin en Broeyer veel historische teksten gedigitaliseerd

die voorheen moeilijk beschikbaar en doorzoekbaar waren. Hierdoor is het in de huidige tijd mogelijk om een groter aantal bronnen op een snellere en eenvoudigere manier te doorzoeken.

In deze scriptie zal ik de bewering van De Bruin en Broeyer toetsen aan de hand van de volgende onderzoeksvraag: Is er in het geval van de 57 woorden die genoemd worden door De Bruin en Broeyer (1993) sprake van ontlening aan de Duitse taal via verschillende Nederlandse vertalingen van de Lutherbijbel? Om deze vraag te kunnen beantwoorden ga ik de herkomst van deze woorden onderzoeken en etymologieën van deze woorden schrijven.

Dit onderzoek zal uit twee delen bestaan. In het eerste deel van het onderzoek zullen de gedigitaliseerde Liesveltbijbel, Deux-Aesbijbel en Statenvertaling doorzocht worden en met elkaar worden vergeleken op het voorkomen van de woorden uit de woordenlijst. Ook zal de Duitse Lutherbijbel onderzocht worden. Hierin zal worden gekeken naar de mogelijke Duitse bronwoorden die in het Nederlands zijn overgenomen. Als dit inderdaad zo blijkt te zijn, geeft dat meer gewicht aan de theorie dat de woorden uit de woordenlijst via de Lutherbijbel aan de Duitse taal zijn ontleend.

Het tweede deel van het onderzoek zal bestaan uit etymologisch onderzoek naar de woordgeschiedenis van de 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993). Het doel van dit onderzoek is het schrijven van etymologische lemma's van alle woorden op deze woordenlijst. Om deze etymologische lemma's te kunnen schrijven zal ik eerst per woord onderzoeken wat er in Nederlandse etymologische publicaties over is geschreven. Vervolgens zal ik verschillende Duitse etymologische woordenboeken raadplegen om te achterhalen vanaf wanneer de woorden in de woordenlijst voor het eerst werden gebruikt in de Duitse taal. Hierbij zal ook worden gekeken of deze woorden in het Duits dezelfde betekenis als in het Nederlands hadden in de periode dat ze volgens De Bruin en Broeyer (1993) in het Nederlands werden overgenomen.

De etymologische lemma's die dit onderzoek oplevert zullen na goedkeuring worden geplaatst op de *Etymologiebank.nl*. Deze website is in 2010 opgezet door Prof. Dr. Nicoline van der Sijs, en heeft als doelstelling om alle belangrijke etymologische publicaties van het Nederlands op woordniveau binnen één site aan te bieden.

Het idee voor dit scriptieonderzoek is ontstaan tijdens mijn stage op het Meertens Instituut, waar ik aan een project werkte ten behoeve van de Etymologiebank. Tijdens een gesprek met mijn toenmalige stagebegeleider Prof. Dr. Nicoline van der Sijs over een mogelijk onderzoeksonderwerp kwam zij met de suggestie om de theorie van De Bruin en Broeyer (1993) te toetsen.

Dit onderzoeksverslag is als volgt opgebouwd: In het theoretisch kader in het volgende hoofdstuk zal eerst informatie over woordontlening worden gegeven. Ook zal er dieper worden ingegaan op de geschiedenis van Nederlandse bijbelvertalingen. Er zullen hierbij verschillende belangrijke en/of vernieuwende vertalingen uit de 16^e eeuw worden uitgelicht. Verder zal aandacht worden besteed aan de invloed van het Duits op het Nederlands. In het derde hoofdstuk wordt de onderzoeksmethode beschreven. De resultaten van dit onderzoek komen in hoofdstuk vier aan bod. Hoofdstuk vijf bevat de discussie waarin de resultaten worden geïnterpreteerd. Tot slot volgt een samenvattende conclusie.

2. Theoretisch kader

Dit theoretisch kader bevat contextuele informatie rondom het uitgevoerde scriptieonderzoek. Allereerst wordt in paragraaf 2.1 aandacht besteed aan het verschijnsel ontlening. Daarna komt in paragraaf 2.2 de ontwikkeling van de Nederlandstalige bijbelvertalingen aan bod. Paragraaf 2.3 gaat vervolgens over de invloed die de Duitse taal via Luthers bijbelvertaling op het Nederlands heeft uitgeoefend.

2.1 Ontlening

Ontlening is het overkoepelende begrip waarmee alle soorten ontleningsprocessen worden aangeduid. Bij een ontleningsproces wordt een element uit de ene taal overgenomen door een andere taal. In dit proces heet de taal waaruit iets wordt ontleend de brontaal en de taal die ontleend wordt de ontvangende taal genoemd. Het woord uit de brontaal dat model staat voor de ontlening wordt aangeduid met het begrip bronwoord (Haspelmath, 2009, p. 37).

In de meest brede zin kan ontlening zowel het gevolg zijn van moedertaalsprekers die elementen van andere talen in hun eigen taal opnemen, als van niet-moedertaalsprekers die eigenschappen van hun eigen moedertaal toepassen op een ontvangende taal (Haspelmath, 2009, p. 36). Hieronder zal echter geen verdere aandacht worden besteed aan ontleningsprocessen door niet-moedertaalsprekers.

2.1.1 Soorten ontlening

Het begrip ontlening omvat verschillende vormen van ontlening: **betekenisontleningen**, **vertalende ontleningen** en **leenwoorden**. Deze begrippen zullen hieronder kort worden toegelicht.

Bij betekenisontlening wordt alleen de betekenis van een bronwoord uit de brontaal overgenomen. Hierdoor krijgt een bestaand woord in de ontvangende taal een extra betekenis die afkomstig is uit een andere taal (Van der Sijs, 2005, p. 34). Betekenisontlening laat zich illustreren aan de hand van het woord *administratie*. Oorspronkelijk werd hiermee 'beheer (van documenten of boekhouding)' aangeduid. Later kreeg het woord de betekenis erbij van 'overheidsdienst, ambtenarenapparaat', die werd overgenomen vanuit het Frans. Sinds het einde van de 20^e eeuw is hier onder invloed van het Amerikaans-Engels ook de betekenis 'regering' (zoals in *Bush-administratie*) aan toegevoegd (Philippa et al., 2003-2009).¹

Het is echter niet altijd eenduidig vast te stellen of er in gevallen waarin betekenisontlening wordt vermoed ook daadwerkelijk sprake is van ontlening: woordbetekenissen zijn namelijk ook zonder invloeden van buitenaf aan verandering onderhevig.

In het geval van een vertalende ontlening (ook wel leenvertaling) wordt een woord uit de brontaal vertaald door inheemse woorden uit de ontvangende taal. Dit betekent dat zowel de betekenis als de samenstelling van het vreemde woord worden overgenomen (Van der Sijs, 2005, p. 34). Een bekend voorbeeld van een vertalende ontlening is het woord *wolkenkrabber*, dat is gebaseerd op het Engelse *skyscraper* (Appel & Muysken, 2006, p. 165).

¹ Deze betekenis lijkt echter nog niet zo wijdverbreid en algemeen dat hij is opgenomen in de Van Dale.

Er is sprake van een leenwoord wanneer zowel de betekenis als klank van een bronwoord worden overgenomen. Een voorbeeld is *imperium* uit het Latijn en *finish* uit het Engels. Hoewel alle woordklassen ontleend kunnen worden, bestaat het grootste deel van de leenwoorden uit zelfstandig naamwoorden (Van der Sijs, 2009, p. 350).

Een kenmerk van een leenwoord is dat het door de ontlening de interne structuur verliest die het had in de brontaal. Wanneer een woord wordt overgenomen in de ontvangende taal, verliest het woord de eventuele complexe structuur die het had in de brontaal. Een voorbeeld hiervan is het leenwoord *buterbrod* (бутерброд) 'belegde boterham' in het Russisch. Dit woord is ontleend aan het Duitse samengestelde woord *Butterbrot* 'met boter besmeerd brood', dat bestaat uit de zelfstandig naamwoorden *Butter* 'boter' en *Brot* 'brood'. Omdat *buter* en *brod* niet afzonderlijk voorkomen in het Russisch, is er bij het leenwoord *buterbrod* geen sprake meer van een samenstelling (Haspelmath, 2009, p. 39).

De bovengenoemde vormen van ontlening hebben volgens van der Sijs (2005, p. 35) een oplopende mate van beïnvloeding, beginnend met betekenisontlening waarbij alleen de betekenis wordt geleend, vervolgens de vertalende ontlening waarbij zowel de woordvorm als de betekenis worden geleend tot aan leenwoorden waarbij zowel klank als betekenis worden geleend.

2.1.2 Redenen voor ontlening

Woorden kunnen om verschillende redenen worden ontleend. Over het algemeen wordt er een onderscheid gemaakt tussen noodzakelijke en niet-noodzakelijke ontleningen. Noodzakelijke ontleningen vullen een lacune in de woordenschat van de ontlenende taal op. Vaak gaat het hierbij om nieuwe begrippen of nieuwe technologische of wetenschappelijke ontwikkelingen (Van der Sijs, 2005, p. 50). Strikt genomen is ontlening echter niet noodzakelijk omdat alle talen over de mogelijkheid beschikken om nieuwe woorden voor nieuwe concepten te vormen. Desondanks is het gebruik van leenwoorden in deze situatie wijdverbreid (Haspelmath, 2009, p. 46). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het gemakkelijker en economischer is om een bestaand woord uit een andere taal te ontlenen dan om een nieuw woord in de eigen taal te vormen.

In het geval van niet-noodzakelijke ontleningen bestaat er al een inheems equivalent voor het ontleende woord. Het ontleende woord kan echter een andere gevoelswaarde of een subtiel betekenisverschil hebben (Van der Sijs, 2005, p. 50). Een andere belangrijke reden voor een niet-noodzakelijke ontlening is het prestige van de donortaal. De manier waarop iemand praat of schrijft wordt mede bepaald door indruk die hij of zij op anderen wil maken en door de sociale identiteit waarmee deze persoon geassocieerd wil worden (Haspelmath, 2009, p. 48). Een leenwoord uit een taal met een hoge prestige kan voor een spreker daarom aantrekkelijker zijn om te gebruiken dan een woord met dezelfde betekenis uit de eigen taal.

2.1.3 Aanpassing van leenwoorden aan de ontvangende taal

Leenwoorden introduceren doorgaans klankmatige en syntactische eigenschappen die vreemd zijn voor de ontvangende taal. Dit kan problematisch zijn omdat leenwoorden in bepaalde talen niet bruikbaar zijn. Dit is bijvoorbeeld het geval bij talen waarin aan elk zelfstandig naamwoord een grammaticaal geslacht of inflectie wordt toegekend. Om deze reden ondergaan leenwoorden veranderingen waarin ze zich geleidelijk aanpassen aan de morfosyntactische en fonologische regels van de ontvangende taal. Zo krijgt het Engelse leenwoord *weekend* in het Frans het mannelijke woordgeslacht (*le weekend*).

De mate waarin een leenwoord zich aan de ontvangende taal heeft aangepast, hangt onder meer af van hoe oud het leenwoord is. Daarnaast speelt ook de mate waarin sprekers bekend zijn met de donortaal een rol (Haspelmath, 2009, p. 42). Zo worden ontleningen uit verwante talen in veel gevallen direct bij het ontlenen aangepast aan de ontvangende taal. In het Nederlands geldt dit voor woorden die uit het Duits afkomstig zijn. Een Duits woord als *besprechen* is direct als *bespreken* in het Nederlands opgenomen, zonder geleidelijke aanpassing. Dit soort ontleningen worden ook wel leenvormingen genoemd (Van der Sijs, 2005, p. 37).

Andere leenwoorden doorlopen een aanpassingsproces waarin ze zich in toenemende mate aanpassen aan de ontvangende taal. Van der Sijs (2005, p. 35) verdeelt dit aanpassingsproces van leenwoorden in de volgende vier stadia:

In het eerste stadium wordt een woord door slechts een beperkte groep mensen gebruikt in een specifieke context, zoals bijvoorbeeld een bepaald wetenschapsgebied of een bepaalde subcultuur. Een dergelijke groep bestaat uit personen die meerdere talen beheersen of met vreemde talen in aanraking komen. In dit stadium wordt het woord nog niet als een leenwoord beschouwd, maar als een vreemd element in de ontvangende taal. Dit blijkt dan ook vaak uit de typografische onderscheiding van het woord door middel van cursivering of aanhalingstekens. Een voorbeeld is het Engelse roots (Als in: Op zoek naar je *roots*) en het Arabische *jihad*.

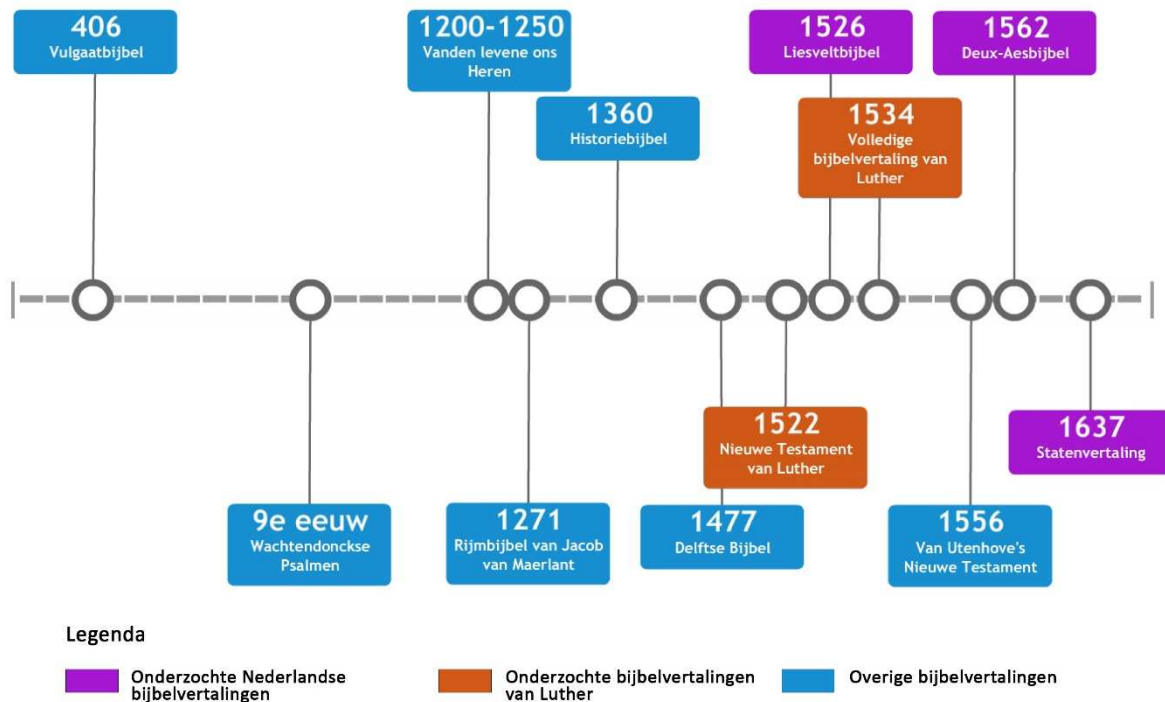
Een woord komt in het tweede stadium terecht wanneer meerdere groepen het gaan gebruiken en wanneer de gebruikscontext van het woord zich uitbreidt. Vanaf dit stadium is er sprake van een leenwoord. Het leenwoord heeft zich zodanig aangepast dat het in de Nederlandse taal door bijvoeglijke naamwoorden gespecificeerd kan worden, maar wijkt nog steeds af op het gebied van spelling, klank en woordvorming. Voorbeelden van leenwoorden uit dit stadium in het Nederlands zijn *meeting* en *thriller*.

In het derde stadium wordt het leenwoord door veelvuldig gebruik onderdeel van de standaardtaal. Tegelijkertijd heeft het woord zich op het gebied van woordvorming, uitspraak en spelling aangepast aan de ontvangende taal. Zo wordt een achtervoegsel uit de vreemde taal vaak vervangen door een achtervoegsel uit de ontvangende taal, zoals het geval is bij de Nederlandse woorden *fitheid* en *empirisch* die zijn ontleend aan het Engelse *fitness* en *empirical*.

In het vierde en laatste stadium is het leenwoord in zulke mate ingeburgerd dat het door niet-taalkundigen niet meer als zodanig wordt herkend en als een inheems woord wordt beschouwd. Niet elk woord doorloopt alle stadia: sommige woorden, zoals de hierboven genoemde leenvormingen, belanden meteen in het tweede of derde stadium omdat ze wat klank en vorm betreft op een inheems woord lijken.

2.2 Bijbelvertalingen

De volgende paragraaf gaat over de geschiedenis van Nederlandse bijbelvertalingen van voor (2.2.1) en na de uitvinding van de boekdrukkunst (2.2.2). Omdat in deze paragraaf verschillende bijbelvertalingen aan bod komen, is in afbeelding 1 een overzicht gegeven van de hieronder genoemde bijbels.

Afbeelding 1: Tijdslijn van de bijbelvertalingen die in paragraaf 2.2 genoemd worden.

2.2.1 Bijbelvertalingen voor de uitvinding van de boekdrukkunst

Al in de middeleeuwen werden er in het Nederlandse taalgebied verschillende delen van de Bijbel vertaald. Het ging hierbij vaak om evangelieteksten, psalmen en gebedenboeken (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 10). Alle bewerkingen in de volkstaal in de periode voor de reformatie waren volledig of gedeeltelijk gebaseerd op de Vulgaatbijbel. Dit is een Latijnse bijbelvertaling uit het jaar 406 die veel gezag had binnen de kerk (De Bruin & Broeyer 1993, p. 15).

De oudste bekende vertaling van een bijbeltekst is een Oudnederlandse psalmvertaling en dateert uit de 9^e eeuw: de *Wachtendonckse Psalmen* (Jongen & Voorwinden, 2001, p.21). Een ander bekend werk is *Vanden levene ons Heren*, een Middelnederlandse rijmvertelling uit de eerste helft van de 13^e eeuw over het belang van de dood van Jezus en de gevolgen hiervan (Jongen & Voorwinden, 2001, p. 26). In 1271 verscheen de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant. Dit werk was een Middelnederlandse vertaling en een bewerking van de Latijnse bronteksten *Historia Scholastica* en *De Bello Judaico*. Het eerste werk is een geschiedvertelling gebaseerd op het Oude Testament en de vier evangeliën. Het tweede werk gaat over de opstand van de Joden en de val van Jeruzalem (Van Dalen-Oskam, 1999, p. 147). In 1360 werd de *Historiebijbel* voltooid door de zogeheten 'Bijbelvertaler van 1360', een kartuizer monnik uit Herne, nabij Brussel. Deze bijbel was zoals veel historiebijbels niet helemaal volledig, want deze bevatte alleen de historische bijbelboeken uit het Oude en Nieuwe Testament,

maar niet de profetische en didactische Bijbelboeken (Kors, 2003, p. 20). Daarnaast werden enkele moeilijkere gedeeltes in deze bijbel toegelicht en aangevuld met informatie uit de *Historia Scholastica* (De Bruin & Broeyer 1993, p. 27).

2.2.2 Bijbelvertalingen na de boekdrukkunst

Door de introductie van de boekdrukkunst in Europa omstreeks 1455 werd het mogelijk om boeken sneller, goedkoper en bovendien op een veel grotere schaal te verspreiden dan voorheen. Dit had mede tot gevolg dat de vraag naar vertalingen van de Bijbel in de eigen volkstaal toenam (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 10). Dankzij de welvarendheid, de grote verstedelijking en een voor die periode hoge alfabetiseringsgraad gold dit met name ook voor de Nederlanden, waar 80 Nederlandstalige bijbeldrukken verschenen in de periode tussen 1522 en 1545. Daarnaast werden er ook diverse bijbels in het Frans gedrukt, omdat dit destijds de tweede taal in de Nederlanden was (Den Hollander, 1999, p. 106). In de volgende subparagrafen zullen enkele bijbelvertalingen worden uitgelicht.

2.2.2.1 De Delftse Bijbel (1477)

De eerste gedrukte Nederlandse bijbel verscheen in 1477 in Delft en was tegelijkertijd ook het eerste gedrukte Nederlandstalige boek. Deze zogeheten Delftse Bijbel was niet volledig, maar bevatte alleen het Oude Testament zonder Psalmen (Van der Sijs, & Verhoeff, 2004, p. 116). Het ging hier niet om een nieuwe bijbelvertaling, maar een aan de hand van de Vulgaatbijbel herziene bewerking van de *Historiebijbel* uit 1360, met daarnaast enkele toevoegingen zoals de Kronieken en de profetische bijbelboeken (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 13). Omdat de Delftse Bijbel een “authentieke bijbeltekst” moest zijn, bevatte deze in tegenstelling tot de *Historiebijbel* geen buiten-bijbelse bronnen (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 15).

2.2.2.2 Liesveltbijbel (1526)

In 1526 werd in Antwerpen *Dat oude ende dat nieuwe testament* (hierna de Liesveltbijbel genoemd) gedrukt door Jacob van Liesvelt. Deze bijbel was de eerste complete Nederlandstalige bijbelvertaling en was daardoor een fundamentele vernieuwing ten opzichte van eerdere Nederlandse bijbeluitgaven. Tot de publicatie van de Liesveltbijbel verscheen de Bijbel, zoals de voorbeelden hierboven laten zien, alleen in gedeeltes. Daarnaast waren er tot dan toe weinig Nederlandse vertalingen van integrale teksten van bijbelboeken uit het Oude en het Nieuwe Testament verschenen (Den Hollander, 1999, p. 106).

De Liesveltbijbel was ook vernieuwend omdat dit de eerste reformatische bijbelvertaling was die zich baseerde op de tweede editie van de bijbelvertaling van Luther uit 1522. In 1522 was het volledige Nieuwe Testament door Luther vertaald, vanaf 1523 verscheen het Oude Testament in delen. Omdat het Oude Testament tijdens de totstandkoming van de Liesveltbijbel nog niet volledig vertaald was, zijn slechts sommige gedeeltes gebaseerd op de al voltooide vertalingen van Luther. Het Oude Testament in de Liesveltbijbel is tot en met de Psalmen overgenomen uit de vertaling van de uitgever Hans Ruremunde uit 1525. Deze was gebaseerd op de vertaling van Luther die op dat moment beschikbaar was. Het daaropvolgende gedeelte tot en met het Hooglied was speciaal voor deze uitgave uit het Duits vertaald. De overige boeken zijn vertaald uit de Vulgaatbijbel (De Bruin & Broeyer 1993, p. 94). In een latere uitgave van de Liesveltbijbel uit 1532 werden de ontbrekende vertalingen uit de Lutherbijbel aan het Oude Testament toegevoegd (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 21).

In totaal verschenen er zes uitgaven van de Liesveltbijbel. Deze werden in de loop der tijd steeds reformatorischer van aard. Dit kwam het meest naar voren in de laatste editie uit 1542, waarin verschillende kanttekeningen stonden die voor het toenmalige kerkgezag aanstootgevend waren (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 21). Het register van de Liesveltbijbel uit 1542 bevat bijvoorbeeld de opmerking “sonde wert alleen van gode vergeven door Christum” (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 23). Deze kanttekeningen leidden ertoe dat van Liesvelt door de Inquisitie werd opgesloten en uiteindelijk in 1545 ter dood veroordeeld werd (Van der Sijs, & Verhoeff, 2004, p. 118).² De Liesveltbijbel werd in 1546 opgenomen in de index van verboden boeken (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 24).

2.2.2.3 Utenhove's Nieuwe Testament (1556)

Onder de protestanten, die voor de vervolging van de Spaanse hertog Alva naar Emden waren gevlucht, groeide de behoefte aan een Nederlandstalige bijbel die direct vanuit de grondtekst vertaald was (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 60). In 1556 bracht de gevluchte Vlaming Jan Utenhove in Emden het Nieuwe Testament uit, dat rechtstreeks uit het Grieks was vertaald. Hij probeerde in zijn vertaling zo dicht mogelijk bij de Griekse taal te blijven, voor zover dit mogelijk was in het Nederlands. Utenhove maakte gebruik van verschillende naamvallen, geslachten, getallen en tijden in zijn poging om zo letterlijk mogelijk te kunnen vertalen. Hierbij maakte hij ook gebruik van de Duitse taal, die op dit gebied meer mogelijkheden bood. Het resultaat was een Duits-Nederlandse mengtaal met veel ongebruikelijke woorden en samenstellingen (De Bruin & Broeyer 1993, p. 173). Deze vertaling is vanwege zijn kunstmatigheid nooit populair geworden (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 61).

2.2.2.4 Deux-Aesbijbel (1562)

Na het geringe succes van het Nieuwe Testament van Utenhove besloot de Emdense uitgever een nieuwe bijbelvertaling te laten maken. Hiervoor werd de Liesveltbijbel herzien door Godfried van Wingen, die zijn medewerking eerder ook aan de bijbel van Utenhove had verleend (Van der Sijs, & Verhoeff, 2004, p. 123). Van Wingen vertaalde het Oude Testament opnieuw en probeerde daarbij zo dicht mogelijk bij de vertaling van Luther te blijven. Dit werk werd voltooid in 1558. Van Wingen kwam er echter niet meer aan toe om het Nieuwe Testament te vertalen omdat hij Emden kort na de revisie van het Oude Testament had verlaten (De Bruin & Broeyer 1993, p. 177).

In 1561-1562 werd het Oude Testament van Van Wingen samengevoegd met het Nieuwe Testament van Johannes Dyrkinus. Deze had in 1559 het Nieuwe Testament van Utenhove herzien, waarbij het kunstmatige taalgebruik werd veranderd naar meer alledaagse taal (Van der Sijs, & Verhoeff, 2004, p. 123). Het resultaat van de samengevoegde Testamenten werd erg succesvol en kwam bekend te staan als de Deux-Aesbijbel³ (De Bruin & Broeyer 1993, p. 180).

² Ondanks zijn terdoodveroordeling was Van Liesvelt waarschijnlijk geen uitgesproken voorvechter van de reformatie, maar eerder een gewiekste zakenman. Als uitgever gaf hij namelijk ook anti-reformatorisch werk en een anti-ketters plakkaat uit (de Bruin & Broeyer 1993, p. 102).

³ De naam Deux-Aes verwijst naar een kanttekening bij Nehemia 3:5 die luidt: ‘De armen moeten het cruyce draghen, de rijcke en geven niets. Deux aes en heeft niet, Six cinque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry’. Het naar een dobbelspel verwijzend gezegde geeft aan dat de armen niets bezitten, de rijken niets geven en dat de middenstand bereid is om te helpen (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 63).

2.2.2.5 Statenvertaling (1637)

Rond het jaar 1600 groeide het verlangen bij de gereformeerden in de Nederlanden naar een nieuwe bijbelvertaling uit de grondtekst. In 1594 kreeg Philips van Marnix van St. Aldegonde de opdracht om voor deze vertaling te zorgen. Hiervoor kreeg hij financiële ondersteuning van de Staten-Generaal. In 1598 stierf Philips echter voordat hij dit werk kon voltooien en ondanks diverse pogingen van anderen lukte het niet direct om een nieuwe vertaling tot stand te brengen (Van den Berg & Thijs, 2010, p. 91).

Pas in 1618 werd tijdens de Dordtse Synode besloten om een nieuwe bijbelvertaling te laten maken, die later bekend zou worden als de Statenvertaling vanwege de autorisatie en financiering door de Staten-Generaal. Het doel van deze vertaling was om een einde te maken aan de godsdienstige verschillen en het grote aantal bijbelvertalingen dat daaruit voortvloeide.

Er werden zes vertalers aangesteld, drie voor het Oude Testament en drie voor het Nieuwe Testament. Hun opdracht voor de nieuwe bijbelvertaling bestond uit drie punten: In de eerste plaats moest de vertaling dicht bij de Hebreeuwse en Griekse grondtekst blijven, voor zover dit mogelijk was in het Nederlands. Daarnaast moest de nieuwe bijbel geschreven zijn in algemene en duidelijke taal. Deze taal moest bovendien zuiver zijn en zo min mogelijk leenwoorden bevatten (Van der Sijs, & Verhoeff, 2004, p. 133). De Statenbijbel werd voltooid in 1637 en was daarmee de eerste volledige Nederlandse bijbelvertaling die was gebaseerd op de grondteksten.

2.3 De invloed van de Duitse taal via Luthers bijbelvertaling op het Nederlands

Het beschikbaar worden van Nederlandstalige bijbelvertalingen in de Nederlanden in de 16^e eeuw zorgde ervoor dat de bijbel voor een grotere groep toegankelijk werd, en niet langer alleen was voorbehouden aan degenen die het Latijns machtig waren (voornamelijk afkomstig uit de geestelijke stand). In dit proces was de Duitse bijbelvertaling van Luther erg invloedrijk, en deze tekst vormde bovendien het uitgangspunt voor de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel.

2.3.1 De bijbelvertaling van Luther

Martin Luther (1483-1546) was een Duitse theoloog die een belangrijke rol speelde in de protestantse reformatie. Hij dankt zijn bekendheid onder meer aan zijn Duitse bijbelvertaling, die de aanzet heeft gegeven voor het ontstaan van de Duitse eenheidstaal (Van der Sijs, 1996, p. 248). Luther begon in 1521 met het vertalen van het Nieuwe Testament, dat in 1522 werd uitgebracht. Vanaf 1523 ging hij verder met het Oude Testament. De eerste volledige bijbelvertaling werd gedrukt in 1534. Tot zijn dood bleef Luther wijzigingen aanbrengen (Flood, 2009, p. 37). De bijbel was in Duitsland in 1546 zo wijdverspreid dat volgens een schatting van Kriegesmann (1990, p. 180) 1 op de 4-5 huishoudens in het bezit was van een Lutherbijbel.

Luthers bijbelvertaling was overigens niet de eerste bijbel in de volkstaal. In 1477 werd al een Duitse bijbel gedrukt door de Straatsburgse drukker Johann Mentelin. Voordat Luther werd geboren waren hiervan al acht drukken uitgebracht. De bijbelvertaling van Luther was echter innovatief in de zin dat deze niet op de Latijnse Vulgaatbijbel was gebaseerd, maar op de Griekse en Hebreeuwse bronteksten (Flood, 2009, p. 36). Daarbij was het voor Luther van belang dat de Duitse taal in zijn bijbelvertaling zo gebruikt werd dat de lezer niet het gevoel zou hebben dat het om een vertaling ging. Tijdens het vertaalproces zocht hij naar passende woorden uit het Duits en maakte hij daarnaast gebruik van nieuw gemaakte woorden, die uiteindelijk hun weg vonden naar het algemene taalgebruik (Van der Sijs, 1996, p. 248).

2.3.2 De invloed van Luthers bijbelvertaling op de Nederlandse woordenschat

In hoeverre heeft de bijbelvertaling van Luther de Nederlandse taal beïnvloed? Volgens De Bruin en Broeyer (1993, p. 187) zijn een groot aantal ontleningen aan het Duits eerst via de Liesveltbijbel en later ook via de Deux-Aesbijbel in de Nederlandse taal geïntroduceerd (zie tabel 1). In de vele decennia dat de Deux-Aesbijbel (sinds de eerste druk) gebruikt werd, bleef het taalgebruik bovendien ongewijzigd. Hierdoor hebben de uit Luthers bijbel ontleende woorden veel tijd gehad om het Nederlandse taalgebruik te beïnvloeden. Doordat veel van deze woorden bovendien ook in de wijdverbreide Statenvertaling terecht zijn gekomen, raakten ze nog meer ingeburgerd in de Nederlandse taal.

Liesveltbijbel	Deux-Aesbijbel
<i>afvallig, beroemd, burgerrecht, dankzegging, dierbaar, diensthuis, eersteling, godzalig, hooglied, klaaglied, krijgsknecht, krijgsman, krijgsvolk, lusthof, nieuweling, richtsnoer, schriftgeleerde, slachtoffer, vreemdeling, vrijstad, zilverling, zuigeling</i>	<i>afgodisch, bondgenoot, bestendig, bezoedelen, boetvaardigheid, bouwvallig, dagloner, dankoffer, diefstal, dienstbaar, echtbreker, evenbeeld, gelukzalig, halsstarrig, handelaar, heftig, Heiland, huichelaar, ijver, kleingelovig, loofhut, nederig, onderrichten, oponthoud, overheid, overreden, overweldigen, profetisch, schandvlek, toevallig, trots, tuchtigen, voorhuid, vuurwerk, wonderbaarlijk</i>

Tabel 1: Overzicht met aan het Duits ontleende woorden uit de Lutherbijbel volgens De Bruin en Broeyer (1993)

2.3.3 De positie van de Duitse taal in de Nederlanden

Het Duits nam ten tijde van de Renaissance een andere positie in dan bijvoorbeeld het Frans of Latijn. Leenwoorden uit deze laatste twee talen werden beschouwd als een vervuiling van het Nederlands, terwijl het gebruik van Duitse leenwoorden daarentegen aangemoedigd werd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit bijbelvertalingen zoals de vertalingen van Van Liesvelt, Utenhove en de Deux-Aesbijbel (Van der Sijs, & Verhoeff, 2004, p. 105).

Overigens moet hier worden opgemerkt dat er ten tijde van de bijbelvertalingen in de 16^e eeuw, een periode waarin het Standaardnederlands nog niet bestond, nog geen duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen de Nederlandse en Duitse taal. In tegenstelling tot de duidelijk afgebakende taalgrens in de Zuidelijke Nederlanden was er geen duidelijke taalgrens in het oosten van het land. De verschillende Nedersaksische dialecten uit de Nederlanden en Duitsland gingen hier geleidelijk in elkaar over (De Vooy, 1946, p. 5).

Het ontbreken van een duidelijke taalgrens tussen Nederlands en Duits blijkt ook uit oude benamingen voor de Nederlandse taal. Zo was in de Middeleeuwen *Dietsch* of *Duutsch* gebruikelijk (later ook gespeld als *Duytsch* of *Duits*). Deze benamingen waren afgeleid van het woord *diet*, dat 'volk' betekent, waarmee de 'taal van het volk' wordt aangeduid. Aan de andere kant werd de eigen taal in Duitsland *Deutsch* of *Teutsch* genoemd, met dezelfde betekenis (Van der Sijs, & Verhoeff, 2004, p. 102).

Het lijkt in ieder geval duidelijk dat de Duitse taal, in het bijzonder de bijbeltaal van Luther, een onmiskenbare invloed heeft uitgeoefend op de Nederlandse bijbelvertalingen uit de 16^e eeuw. Zo

blijkt ook uit de nog ongetoetste stelling van De Bruin en Broeyer dat 57 Duitse woorden via de op de Lutherbijbel gebaseerde Liesveltbijbel en Deux-Aesbijbel in het Nederlands terecht zijn gekomen. De rest van deze scriptie bestaat uit de verslaglegging van het onderzoek naar de vermeende Duitse oorsprong van de woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993).

3. Methode

Dit scriptieonderzoek onderzoekt of de 57 woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) zijn ontleend aan de Duitse taal. Zoals in de inleiding al is beschreven, bestaat dit onderzoek uit twee delen: bijbelonderzoek (paragraaf 3.1) en etymologisch onderzoek (paragraaf 3.2).

3.1 Bijbelonderzoek

Tijdens de eerste stap is onderzocht of de woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) daadwerkelijk voorkomen in respectievelijk de Liesveltbijbel of de Deux-Aesbijbel. Om dit na te gaan is gebruikt gemaakt van de site www.bijbelsdigitaal.nl. Op deze site zijn acht gedigitaliseerde Nederlandse bijbelvertalingen uit de 15^e, 16^e en 17^e eeuw integraal te bekijken en te doorzoeken.

Deze digitalisering is tot stand gekomen onder leiding van de neerlandicus Hans van Beelen en de historisch taalkundige Nicoline van der Sijs. Omdat het gotische lettertype van deze oude bijbelteksten niet door OCR-techniek⁴ kon worden gelezen, was het noodzakelijk om alles handmatig over te transcriberen. Deze taak is uitgevoerd door groep geïnstrueerde vrijwilligers, van wie de transcripten vervolgens weer werden gecontroleerd door correctoren (Van der Sijs & Beelen, 2014, p. 9).

Op *Bijbelsdigitaal.nl* kunnen bijbel passages uit verschillende bijbels met elkaar vergeleken worden, zodat eenvoudig te zien is welke woorden worden gebruikt in verschillende bijbelvertalingen. Voor het doeleinde van dit onderzoek zijn via deze website de volgende drie bijbels onderzocht: de 6^e druk van de Liesveltbijbel uit 1542, de Deux-Aesbijbel uit 1562 en de Statenvertaling uit 1637.

In de eerste instantie leverde de afwijkende en niet-gestandaardiseerde spelling van het Nederlands uit de 16^e en 17^e eeuw problemen op bij het zoeken. De zoekopdracht 'krijgsvolk' leverde bijvoorbeeld geen treffers op in de Liesveltbijbel, omdat het woord in deze bijbel als *crijschuolc* was gespeld. Hierdoor was het aanvankelijk noodzakelijk om via de gedigitaliseerde Statenvertaling uit 1977 mogelijke vindplaatsen van de relevante woorden te achterhalen. Wanneer binnen deze Statenvertaling wordt gezocht op 'krijgsvolk', levert dit een aantal bijbel passages op waarin dit woord voorkomt. Vervolgens kunnen deze bijbel passages in de oudere bijbels worden opgezocht om te achterhalen of het betreffende woord daar ook gebruikt is. Zo komt het woord *krijgsvolk* in de Statenvertaling (1977) voor in boek 2 Kronieken 17:2. Wanneer deze specifieke passage in de Liesveltbijbel wordt opgezocht, blijkt dat het woord *krijgsvolk* ook hierin voorkomt in de vorm van *crijschuolc*. Op deze wijze zijn alle 57 woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) op gezocht in de Statenvertaling (1977).

⁴ OCR staat voor Optical Character Recognition, oftewel 'optische tekenherkenning'. Dit is een proces waarbij de tekens in een afbeelding van een tekst door software worden herkend en vervolgens worden omgezet in bewerkbare tekst.

Deze zoekmethode was echter niet waterdicht omdat niet alle 57 woorden voorkwamen in de Statenvertaling uit 1977. Ook was met deze methode de kans groot dat een woord ten onrechte niet werd gevonden vanwege het ontbreken van een corresponderende bijbelpassage. Desondanks leverde deze eerste zoektocht al snel voldoende inzicht op in de oude spelwijze van het Nederlands om direct in de oude bijbels te kunnen zoeken.

Op basis van het verkregen inzicht in de oudere spelling heb ik vervolgens een nieuwe zoekmethode ontwikkeld waarbij ik bij zoekopdrachten gebruik maakte van de zogeheten wildcard-operator '*'. Deze operator is een functie van het zoekstelsel waarmee een letter- of cijferteken in een zoekopdracht door een '*' vervangen wordt. Deze '*' stelt een willekeurige reeks van 0, 1 of meer cijfer- of lettertekens voor. De zoekopdracht 'z*n' kan daardoor verschillende resultaten opleveren, zoals bijvoorbeeld *zin, zon, zijn, zoon* of *zoen*. De operator kan bovendien aan het begin, einde en in het midden van een zoekterm worden gebruikt. Ter illustratie van deze zoekmethode worden in tabel 2 drie in dit onderzoek gebruikte zoekopdrachten met de operator '*' en hun resultaten getoond voor de Liesveltbijbel (1542).

	Gebruikte zoekopdracht		
	*il*rlin*	b*rg*r	eerstelin*
Resultaten zoekopdracht	<i>siluerlinghen, siluerlingen</i>	<i>borgemeester, borghemeester, borger, borgher recht</i>	<i>eerstelinghe, eerstelingen, eerstelinc, eerstelinghen, eerstelinck</i>

Tabel 2: Drie zoekopdrachten met de operator '*' en hun resultaten in de Liesveltbijbel (1542).

Dankzij de operator '*' was het mogelijk om zoekvragen flexibel te definiëren. Hierdoor kon worden voorkomen dat bij het zoeken in de oude bijbelvertalingen spellingsvarianten over het hoofd werden gezien, waardoor een bepaald woord mogelijk ten onrechte niet gevonden werd in een bepaalde bijbel.

Omdat op bijbelsdigitaal.nl alleen de zesde en definitieve editie van de Liesveltbijbel uit 1542 beschikbaar was, is ook de eerste editie van de Liesveltbijbel uit 1526 online geraadpleegd via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL). Dit is een digitale collectie van teksten uit het Nederlandse taalgebied die behoren tot de letterkunde, taalkunde en cultuurgeschiedenis. Op de site van de DBNL was echter alleen een onbewerkte ingescande versie van de Liesveltbijbel uit 1526 beschikbaar, waardoor het niet mogelijk was om een zoekfunctie te gebruiken om op bepaalde woorden te zoeken.⁵ In plaats daarvan heb ik het bestand handmatig moeten doorzoeken. Ik heb mij hierbij laten leiden door de bijbelpassages waarin ik de relevante woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) had aangetroffen in de Liesveltbijbel uit 1542. In bijlage B van deze scriptie is een fragment van de Liesveltbijbel uit 1526 opgenomen om te illustreren in wat voor soort tekst er gezocht moest worden.

⁵ Er was een ongecorrigeerd OCR-bestand van deze bijbel beschikbaar, wat het zoekproces mogelijk had kunnen versnellen, maar de link naar dit bestand op de website van de DBNL werkte niet ten tijde van dit scriptieonderzoek.

Naast de bovengenoemde Nederlandse bijbelvertalingen heb ik ook onderzocht of de woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) in de Lutherbijbel voorkomen. De reden hiervoor is dat de invloedrijke Duitse bijbelvertaling van Luther voor veel bijbelvertalingen uit de 16^e eeuw als brontekst diende, waaronder ook de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel. Wanneer de woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) voorkomen in de bijbel van Luther, en daarnaast ook worden aangetroffen in de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel, is het aannemelijk dat de woorden inderdaad aan het Duits zijn ontleend.

Voor dit onderzoek zijn twee gedigitaliseerde edities van de Duitse Lutherbijbel gebruikt: het Nieuwe Testament uit 1522 en de volledige bijbelvertaling uit 1534. Beide edities waren net als de Liesveltbijbel uit 1526 alleen beschikbaar in de vorm van onbewerkte scans, waardoor beide bijbels alleen handmatig te doorzoeken waren (een fragment van de Lutherbijbel uit 1534 is opgenomen in bijlage C). Om in de Lutherbijbel te kunnen zoeken is daarom allereerst gekeken in welke bijbelpassages van de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel de woorden van de lijst van De Bruin en Broeyer (1993) voorkwamen. Vervolgens zijn deze bijbelpassages opgezocht in beide edities van de Lutherbijbel om vast te stellen welk woord daar gebruikt werd.

Voordat ik de Lutherbijbels heb doorgezocht, heb ik eerst vastgesteld wat de Duitse bronwoorden waren van de woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993). Omdat het in de meeste gevallen waarschijnlijk om leenvormingen gaat die direct bij de ontlending aan het Nederlands zijn aangepast (zie paragraaf 2.1.3), hoefde deze aanpassing in de meeste gevallen alleen maar te worden teruggedraaid. Alleen voor de woorden *dierbaar* en *tuchtigen* moest worden teruggerepen op het Middelhoogduits. Het reconstrueren van de Duitse vorm verliep grotendeels zonder problemen en leverde uiteindelijk de volgende twee woordenlijsten op voor respectievelijk de Liesveltbijbel (tabel 3) en de Deux-Aesbijbel (tabel 4).

Woorden uit de Liesveltbijbellijst	Duits equivalent woord
afvallig	abfällig
beroemd	berühmt
burgerrecht	Bürgerrecht
dankzegging	Danksagung
dierbaar	(Mhd.) tiurbair
diensthuis	Diensthaus
eersteling	Erstling
godzalig	gottselig
hooglied	Hohelied
klaaglied	Klagelied
krijgsknecht	Kriegsknecht
krijgsman	Kriegsmann
krijgsvolk	Kriegsvolk
lusthof	Lustgarten
nieuweling	Neuling
richtsnoer	Richtschnur
schriftgeleerde	Schriftgelehrte(r)
slachtoffer	Schlachtopfer

vreemdeling	Fremdling
vrijstad	Freistatt
zilverling	Silberling
zuigeling	Säugling

Tabel 3: Overzicht van woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) voorkomen in de Liesveltbijbel en hun vermoedelijke Duitse bronwoorden.

Woorden uit de Deux-Aesbijbellijst	Duits equivalent woord
afgodisch	abgöttisch
bondgenoot	Bundesgenosse
bestendig	beständig
bezoedelen	besudeln
boetvaardigheid	Bußfertigkeit
bouwwallig	baufällig
dagloner	Tagelöhner
dankoffer	Dankopfer
diefstal	Diebstal
dienstbaar	dienstbar
echtbreker	Ehebrecher
evenbeeld	Ebenbild
gelukzalig	glücklich
halsstarrig	halsstarrig
handelaar	Händler
heftig	heftig
Heiland	Heiland
huichelaar	Heuchler
ijver	Eifer
kleingelovig	kleingläubig
loofhut	Laubhütte
nederig	niedrig
onderrichten	unterrichten
oponthoud	Aufenthalt
overheid	Obrigkeit
overreden	überreden
overweldigen	überwältigen
profetisch	prophetisch
schandvlek	Schandfleck
toevallig	zufällig
trots	Trotz
tuchtigen	(Mhd.) tüchtigen
voorhuid	Vorhaut
vuurwerk	Feuerwerk
wonderbaarlijk	wunderbarlich

Tabel 4: Overzicht van woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) voorkomen in de Deux-Aesbijbel en hun vermoedelijke Duitse bronwoorden.

3.2 Etymologisch onderzoek

Het tweede gedeelte van het onderzoek had betrekking op de etymologie van de 57 woorden in de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993). Het doel van dit deelonderzoek was het schrijven van een etymologisch lemma voor elk van de woorden op deze woordenlijst.

Een etymologisch lemma beschrijft de geschiedenis en de betekenisontwikkeling van een woord. Ook wordt in een etymologisch lemma vermeldt of het is ontleend aan een andere taal. Een dergelijke beschrijving van de geschiedenis van een woord kan, afhankelijk van de beschikbare informatie, tot ver in de tijd teruggaan. Voor het doeleinde van dit scriptieonderzoek is het echter alleen nodig om te toetsen of de woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) daadwerkelijk uit het Duits zijn ontleend.

Bij het onderzoeken en schrijven van deze lemma's heb ik gebruik gemaakt van een handleiding die mij door Prof. Dr. N. van der Sijs ter beschikking is gesteld. Het betreft een auteursinstructie voor het schrijven van etymologische lemma's voor het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (EWN). Deze handleiding is in deze scriptie opgenomen als bijlage D.

De opbouw van een etymologisch lemma bestaat volgens de handleiding van het EWN uit de volgende onderdelen in een vaste volgorde (zie ook: p. 4 van bijlage D):

1. het trefwoord, de woordsoort en de betekenis;
2. het verplichte **Nederlandse morfo-semantiche gedeelte**. Hierin wordt de historische ontwikkeling van de woordvormen in het Nederlands beschreven;
3. een **herkomstgedeelte** met een duidelijke presentatie van de herkomst van het woord. Alleen bij erf- en substraatwoorden⁶ is dit niet verplicht;
4. een **Germaans morfo-semantiche gedeelte** met daarin de etymologische verwanten in de Germaanse talen; verplicht bij erf- en substraatwoorden;
5. een **Indo-Europese-verwantschappengedeelte** met daarin de etymologische verwanten in een aantal relevante overige Indo-Europese talen; verplicht bij erf- en substraatwoorden;
6. een **discussie** (niet-verplicht), waarin in begrijpelijk Nederlands wordt ingegaan op ontwikkelingen binnen het Nederlands;
7. indien er **sublemma's** zijn, worden deze behandeld in één aparte alinea;
8. eventueel extra **literatuurverwijzingen**.

Uit praktische overwegingen en tijdsgebrek is ervoor gekozen om alleen onderdeel 1-3 en 6 in de etymologische lemma's voor dit scriptieonderzoek op te nemen. De informatie die nodig was voor onderdeel 1 is verkregen uit de Van Dale.

Voor het beschrijven van de historische ontwikkelingen van de woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) is als beginpunt de *Etymologiebank.nl* geraadpleegd. Deze website is in 2010 opgezet door Nicoline van der Sijs, en heeft als doelstelling om alle belangrijke etymologische publicaties van het Nederlands op woordniveau binnen één site aan te bieden. Wanneer een woord op de *Etymologiebank* wordt opgezocht, levert dit de relevante etymologische lemma's voor dat woord uit alle belangrijke Nederlandse etymologische woordenboeken op. Met behulp van de

⁶ Het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* definieert erfwoorden als volgt: "Erfwoorden zijn woorden die via de gemeenschappelijke voorouder het Germaans teruggaan op het Indo-Europees of Proto-Indo-Europees.". Substraatwoorden zijn "woorden die herleid worden tot een substraattaal, een taal die werd gesproken in het gebied waar de Germanen zich later vestigden".

Etymologiebank kon achterhaald worden wat er al over de woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) was geschreven.

Vervolgens is van ieder woord op de woordenlijst onderzocht wanneer dit voor het eerst in de Nederlandse taal gebruikt werd. Hiervoor is gebruik gemaakt van de *Geïntegreerde Taalbank* (GTB). De GTB bestaat uit verschillende historische woordenboeken van het Nederlands en synchrone en diachrone taalcorpora die zijn opgezet voor het doen van onderzoek naar de Nederlandse taal en cultuur door de eeuwen heen.

Het GTB bevat van ieder woord een overzicht van alle betekenissen die het ooit heeft gehad, voorzien van citaten uit historische schriftelijke bronnen met een datering. Op deze manier kon door mij worden vastgesteld welke betekenissen een woord door de geschiedenis heen heeft gehad. Daarnaast kon op deze manier ook de oudste (bekende) datering van een woord worden gevonden.

Na het vaststellen van de oudst bekende Nederlandse datering van de woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993), heb ik vervolgens in Duitse etymologische woordenboeken gezocht naar de oudste datering van de Duitse bronwoorden. Wanneer bleek dat een gegeven woord in het Duits al eerder bekend was dan het Nederlandse equivalent, werd door mij verondersteld dat dit de waarschijnlijke bron was van het Nederlandse woord. De werken die hiervoor zijn geraadpleegd, zijn het *Deutsches Wörterbuch* (Paul, 1992), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Kluge & Seebold, 2002) en *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen* (Pfeifer & Braun, 1989).

De resultaten van het bijbelonderzoek en het etymologische onderzoek zijn in het volgende hoofdstuk weergegeven.

4. Resultaten

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de bevindingen van dit scriptieonderzoek. Allereerst worden de resultaten van het bijbelonderzoek behandeld in paragraaf 4.1, gevolgd door de resultaten van het etymologische onderzoek in paragraaf 4.2.

In dit hoofdstuk worden de volgende twee begrippen gehanteerd:

- **Liesveltbijbellijst:** De lijst met woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) in de Liesveltbijbel voor zouden komen (*afvallig, beroemd, burgerrecht, dankzegging, dierbaar, diensthuis, eersteling, godzalig, hooglied, klaaglied, krijgsknecht, krijgsman, krijgsvolk, lusthof, nieuweling, richtsnoer, schriftgeleerde, slachtoffer, vreemdeling, vrijstad, zilverling en zuigeling*)
- **Deux-Aesbijbellijst:** De lijst met woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) in de Deux-Aesbijbel voor zouden komen (*afgodisch, bondgenoot, bestendig, bezoedelen, boetvaardigheid, bouwvallig, dagloner, dankoffer, diefstal, dienstbaar, echtbreker, evenbeeld, gelukzalig, halsstarrig, handelaar, heftig, Heiland, huichelaar, ijver, kleingelovig, loofhut, nederig, onderrichten, oponthoud, overheid, overreden, overweldigen, profetisch, schandvlek, toevallig, trots, tuchtigen, voorhuid, vuurwerk, wonderbaarlijk*)

4.1 Resultaten van het bijbelonderzoek

In het bijbelonderzoek heb ik onderzocht of de 57 woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) in respectievelijk de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel voor zouden komen, ook daadwerkelijk in deze bronnen aangetroffen worden. Daarnaast heb ik ook onderzocht of de woorden op de Liesveltbijbellijst en de Deux-Aesbijbellijst voorkwamen in de Statenvertaling (1637).

Tabel 5 geeft een overzicht van het resultaat van de zoektocht naar de 22 woorden die volgens De Bruin en Broeyer in de Liesveltbijbel zouden moeten staan en de editie waarin ze zijn gevonden. Zoals uit de tabel valt op te maken, is elk woord op de lijst aangetroffen in de Liesveltbijbel. Het merendeel van de woorden kwam voor in de Liesveltbijbel uit 1526. In drie gevallen (*beroemd, godzalig* en *hooglied*) werd het woord alleen aangetroffen in de editie van de Liesveltbijbel uit 1542.

Tabel 5: Overzicht van woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) in de Liesveltbijbel voor zouden komen en de editie van Liesveltbijbel waarin ze zijn (1526 of 1542) gevonden.

Woord	Gevonden in Liesveltbijbel	Gevonden in editie 1526/1542
afvallig	ja	Editie 1526
beroemd	ja	Editie 1542
burgerrecht	ja	Editie 1526
dankzegging	ja	Editie 1526
dierbaar	ja	Editie 1526
diensthuis	ja	Editie 1526
eersteling	ja	Editie 1526
godzalig	ja	Editie 1542
hooglied	ja	Editie 1542
klaaglied	ja	Editie 1526
krijgsknecht	ja	Editie 1526
krijgsman	ja	Editie 1526
krijgsvolk	ja	Editie 1526
lusthof	ja	Editie 1526
nieuweling	ja	Editie 1526
richtsnoer	ja	Editie 1526
schriftgeleerde	ja	Editie 1526
slachtoffer	ja	Editie 1526
vreemdeling	ja	Editie 1526
vrijstad	ja	Editie 1526
zilverling	ja	Editie 1526
zuigeling	ja	Editie 1526

Tabel 6 geeft een overzicht van de 35 woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) in de Deux-Aesbijbel zouden staan. Uit deze tabel blijkt dat niet alle woorden in deze bijbel zijn teruggevonden. Hierbij gaat het om de woorden *boetvaardigheid*, *bouwvallig*, *oponthoud* en *toevallig*.

Woord	Gevonden in Deux-Aesbijbel (1562)
afgodisch	ja
bestendig	ja
bezoedelen	ja
boetvaardigheid	nee
bondgenoot	ja
bouwvallig	nee
dagloner	ja
dankoffer	ja
diefstal	ja
dienstbaar	ja
echtbreker	ja
evenbeeld	ja
gelukzalig	ja
halsstarrig	ja
handelaar	ja
heftig	ja
Heiland	ja
huichelaar	ja
ijver	ja
kleingelovig	ja
loofhut	ja
nederig	ja
onderrichten	ja
oponthoud	nee
overheid	ja
overreden	ja
overweldigen	ja
profetisch	ja
schandvlek	ja
toevallig	nee
trots	ja
tuchtigen	ja
voorhuid	ja
vuurwerk	ja
wonderbaarlijk	ja

Tabel 6: Overzicht van woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) in de Deux-Aesbijbel (1562) voor zouden komen.

In tabel 7 is weergegeven hoeveel woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) voorkomen in de Statenvertaling van 1637. Hieruit blijkt dat alle woorden op de Liesveltbijbellijst die volgens De Bruin en Broeyer in de Statenvertaling terecht zouden zijn gekomen hier ook

daadwerkelijk in voorkomen. Van de woorden op de Deux-Aesbijbellijst die volgens De Bruin en Broeyer via de Deux-Aesbijbel in de Statenvertaling terecht zouden zijn gekomen zijn er vier niet gevonden in de Statenvertaling: *bouwwallig*, *oponthoud*, *toevallig* en *vuurwerk*. De woorden *bouwwallig*, *oponthoud* en *toevallig* ontbraken ook al in de Deux-Aesbijbel, in tegenstelling tot wat De Bruin en Broeyer (1993) beweren.

	Gevonden in Statenvertaling (1637)	Niet gevonden in Statenvertaling (1637)	
Liesveltbijbellijst	22	0	22
Deux-Aesbijbellijst	31	4	35
Totaal	53	4	57

Tabel 7: Aantal woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) dat in de Statenvertaling van 1637 is aangetroffen, opgesplitst in de Liesveltbijbellijst en de Deux-Aesbijbellijst.

In de originele Duitstalige Lutherbijbels uit 1522 en 1534 heb ik gezocht naar de Duitse woorden die mogelijk als bron van ontlending hebben gediend voor de woorden in de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel. Tabel 8 geeft een overzicht van de mogelijke bronwoorden van de leenwoorden uit de Liesveltbijbel, die ik in beide edities van de Lutherbijbels heb aangetroffen.

Woorden uit de Liesveltbijbellijst	Duits equivalent woord	Door mij gevonden woordvorm in de Lutherbijbel (1522/1534)
afvallig	abfällig	abfellig
beroemd	berühmt	beruembt
burgerrecht	Bürgerrecht	Bürgerrecht
dankzegging	Danksagung	Dancksagung
dierbaar	(Mhd.) tiurbair	thewre
diensthuis	Diensthaus	Diensthaus
eersteling	Erstling	Erstling
godzalig	gottselig	gottselig
hooglied	Hohelied	Hohe lied
klaaglied	Klagelied	Klaglied
krijgsknecht	Kriegsknecht	Kriegsknechte
krijgsman	Kriegsmann	Kriegsman
krijgsvolk	Kriegsvolk	Kriegsuolck
lusthof	Lustgarten	Lustgarte
nieuweling	Neuling	Newling
richtsnoer	Richtschnur	Richtschnur
schriftgeleerde	Schriftgelehrte(r)	Schriftgelerten
slachtoffer	Schlachtopfer	Schlachtopffer
vreemdeling	Fremdling	Frembdling
vrijstad	Freistatt	Freistad
silverling	Silberling	Silberling
zuigeling	Säugling	Seuglingen

Tabel 8: Overzicht van de lijst met woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) via de Liesveltbijbel in het Nederlands geïntroduceerd zijn, hun Duitse equivalenten en de woorden die tijdens mijn onderzoek in de Lutherbijbel uit 1522 en 1534 zijn aangetroffen.

De tabel laat zien dat voor het merendeel van de woorden uit de Liesveltbijbel een Duits bronwoord is gevonden in de Lutherbijbel. In het geval van het Nederlandse woord *lusthof* is alleen het Duitse bronwoord *Lustgarten* gevonden, waardoor het in dit geval eerder om een leenvertaling gaat dan om een leenwoord. Verder is gebleken dat het Nederlandse woord *dierbaar* geen modern Duits equivalent heeft: alleen het Middelhoogduitse *tiurbair* 'kostbaar'. In de Lutherbijbel is het woord *thewre* aangetroffen in de bijbelverzen die corresponderen met de bijbelverzen uit de Liesveltbijbel waarin *dierbaar* voorkomt. Tijdens dit scriptieonderzoek kon niet worden vastgesteld of *thewre* verwant is aan *dierbaar*.

Tabel 9 geeft een overzicht van de Duitse woorden waaraan de leenwoorden op de Deux-Aesbijbellijst van De Bruin en Broeyer (1993) waarschijnlijk zijn ontleend. Ook staat in deze tabel welke woorden in de Lutherbijbels uit 1522 en 1534 zijn aangetroffen bij het vergelijken van bijbelverzen. Net als in tabel 8 is hier te zien dat voor het merendeel van de leenwoorden op de Deux-Aesbijbellijst een Duits bronwoord is gevonden in de Lutherbijbel. Voor het woord *boetvaardigheid* is echter geen volledig equivalent Duits bronwoord aangetroffen in de Lutherbijbel, alleen het woord *Busse*. Verder is het woord *zufällig* niet aangetroffen in de Lutherbijbel, maar wel het woord *zufalles*.

Woorden uit de Deux-Aesbijbellijst	Duits equivalent woord	Door mij gevonden woordvorm in de Lutherbijbel (1522/1534)
afgodisch	abgöttisch	abgöttisch
bondgenoot	Bundesgenosse	Bundgenossen
bestendig	beständig	bestendig
bezoedelen	besudeln	besuddeln
boetvaardigheid	Bußfertigkeit	Busse
bouwvallig	baufällig	bawfellig
dagloner	Tagelöhner	taglöner
dankoffer	Dankopfer	Danckopffer
diefstal	Diebstal	Diebstal
dienstbaar	dienstbar	dienstbar
echtbreker	Ehebrecher	Ehebrecher
evenbeeld	Ebenbild	ebenbild
gelukzalig	glücklich	glücklich
halsstarrig	halsstarrig	halsstarrig
handelaar	Händler	Hendler
heftig	heftig	heftig
Heiland	Heiland	Heiland
huichelaar	Heuchler	Heuchler
ijver	Eifer	eiuer
kleingelovig	kleingläubig	Kleingleubigen
loofhut	Laubhütte	Laubhütten
nederig	niedrig	nidrig
onderrichten	unterrichten	vnterricht
oponthoud	Aufenthalt	auffenthalt
overheid	Obrigkeit	Oberkeit

overreden	überreden	vberreden
overweldigen	überwältigen	vberweldigen
profetisch	prophetisch	Prophetisch
schandvlek	Schandfleck	schandflecken
toevallig	zufällig	zufalles
trots	Trotz	Trotz
tuchtigen	(mhd.) tüchtigen	züchtigen
voorhuid	Vorhaut	Vorhaut
vuurwerk	Feuerwerk	Fewrwerck
wonderbaarlijk	wunderbarlich	wunderbarliche

Tabel 9: Overzicht van de woorden die volgens De Bruin en Broeyer (1993) via de Deux-Aesbijbel (1562) in het Nederlands geïntroduceerd zijn, hun Duitse equivalenten en de woorden die tijdens mijn onderzoek in de Lutherbijbel uit 1522 en 1534 zijn aangetroffen.

4.2 Resultaten van het etymologische onderzoek

Op basis van het etymologische onderzoek naar de 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) heb ik van ieder woord op deze lijst een etymologisch lemma geschreven. Vanwege de grote totale omvang zijn deze lemma's toegevoegd als bijlage A van dit verslag. In deze paragraaf worden de overige bevindingen van het etymologische onderzoek getoond.

Van alle 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) is door mij onderzocht wat de vroegst bekende datering was in zowel Nederlandse als Duitse etymologische woordenboeken. Door het vergelijken van de Nederlandse en Duitse dateringen kon ik in veel gevallen vaststellen welke woorden waarschijnlijk via Luther aan het Duits ontleend zijn en welke woorden niet.

	N	Met zekerheid ontleend aan Luther	Waarschijnlijk ontleend aan Luther	Niet ontleend aan Luther	Bron van ontlening onzeker
Liesveltbijbellijst	22	11	8	3	0
Deux-Aesbijbellijst	35	25	0	8	2
Totaal	57	36	8	11	2

Tabel 10: Overzicht van de conclusies over de ontlening van de woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993), opgesplitst naar de Liesveltbijbellijst en de Deux-Aesbijbellijst.

Tabel 10 geeft een overzicht welk aandeel van de 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) met grote zekerheid uit de tekst van Luther zijn ontleend. Van 36 van de 57 woorden wordt door mij vermoed dat ze zijn ontleend aan de Duitse Lutherbijbel. Er zijn acht woorden in de Liesveltbijbellijst waarvan een ontlening via Luther waarschijnlijk is, maar waarvoor geen sluitend bewijs kon worden gevonden. In 11 gevallen is er sprake van woorden die al voor de publicatie van het Nieuwe Testament van Luther (1522) in het Nederlands voorkwamen, en dus niet via Luther aan het Duits kunnen zijn ontleend. Van twee woorden uit de Deux-Aesbijbellijst kan niet worden vastgesteld of ze via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend. Hieronder zal uitgebreider worden ingegaan op de genoemde vier categorieën in tabel 7.

Tabel 11 en tabel 12 geven een overzicht van de woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) waarvan nagenoeg zeker is dat deze via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend via de Nederlandse Liesveltbijbel en Deux-Aesbijbel. De Nederlandse woorden werden aangetroffen in dezelfde bijbelpassage als de woorden in de bijbel van Luther.

Liesveltbijbellijst	Eerste datering in het Nederlands	Eerste datering in Lutherbijbel
afvallig	Liesveltbijbel 1526	1522
beroemd	Liesveltbijbel 1542	1534
burgerrecht	Liesveltbijbel 1526	1522
dankzegging	Liesveltbijbel 1526	1522
eersteling	Liesveltbijbel 1526	1522
godzalig	Liesveltbijbel 1542	1522
hooglied	Liesveltbijbel 1542	1534
krijgsknecht	Liesveltbijbel 1526	1522
krijgsvolk	Liesveltbijbel 1526	1522
nieuweling	Liesveltbijbel 1526	1522
vreemdeling	Liesveltbijbel 1526	1522

Tabel 11: Woorden uit de Liesveltbijbellijst waarvan zeker is dat ze via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend, hun oudste datering in het Nederlands en in de Lutherbijbel.

Deux-Aesbijbellijst	Oudste datering in het Nederlands	Oudste datering in Lutherbijbel
bestendig	Deux-Aesbijbel 1562	1522
bondgenoot	Deux-Aesbijbel 1562	1534
echtbreker	Deux-Aesbijbel 1562	1534
gelukzalig	Deux-Aesbijbel 1562	1534
halsstarrig	Deux-Aesbijbel 1562	1534
handelaar	Deux-Aesbijbel 1562	1534
huichelaar	Deux-Aesbijbel 1562	1534
ijver	Deux-Aesbijbel 1562	1534
loofhut	Deux-Aesbijbel 1562	1534
onderrichten	Deux-Aesbijbel 1562	1522
overreden	Deux-Aesbijbel 1562	1522
profetisch	Deux-Aesbijbel 1562	1522
schandvlek	Deux-Aesbijbel 1562	1534
trots	Deux-Aesbijbel 1562	1534

Tabel 12: Woorden uit de Deux-Aesbijbellijst waarvan zeker is dat ze via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend, hun oudste datering in het Nederlands en in de Lutherbijbel.

De Deux-Aesbijbellijst van De Bruin en Broeyer (1993) bevatte 11 woorden die al vóór het verschijnen van de eerste uitgave van de Deux-Aesbijbel in het Nederlands voorkwamen. Deze zijn weergegeven in tabel 13. Het gaat hierbij om de woorden *afgodisch*, *bezoedelen*, *evenbeeld*, *dienstbaar*, *evenbeeld*, *kleingelovig*, *nederig*, *tuchtigen* en *voorhuid*. Hierbij valt op dat 5 woorden voor het eerst in de Liesveltbijbel werden aangetroffen.

Voor alle woorden in deze tabel geldt dat ze eerder in de Lutherbijbel uit 1522 en 1534 voorkwamen dan in het Nederlands. In deze gevallen wordt daarom door mij aangenomen dat deze via de Lutherbijbel zijn ontleend.

Deux-Aesbijbellijst	Oudste datering in het Nederlands	Oudste datering in Lutherbijbel
afgodisch	Liesveltbijbel 1542	1522
bezoedelen	Dasypodius 1556	1522
dagloner	Liesveltbijbel 1542	1534
dankoffer	Liesveltbijbel 1542	1534
dienstbaar	Liesveltbijbel 1526	1522
evenbeeld	WNT 1557	1522
heftig	Dasypodius 1536	1534
kleingelovig	Liesveltbijbel 1526	1522
nederig	WNT 1560	1534
tuchtigen	WNT 1556	1534
voorhuid	WNT 1526	1522

Tabel 13: Woorden uit de Deux-Aesbijbellijst die eerder voorkwamen dan de eerste uitgave van de Deux-Aesbijbel (1562) met hun oudste datering in het Nederlands en in de Lutherbijbel.

In tabel 14 zijn de woorden weergegeven waarvan door mij sterk wordt vermoed dat die via de bijbel van Luther aan het Duits zijn ontleend, omdat ze in de Liesveltbijbel (1526) in exact dezelfde bijbelpassage zijn aangetroffen als de vermoedelijke Duitse bronwoorden in de Lutherbijbel uit 1534. Hiervoor kon tijdens dit onderzoek echter geen sluitend bewijs worden gevonden.

Liesveltbijbellijst	Oudste datering in het Nederlands	Gevonden in bijbelpassage	Oudste datering in Lutherbijbel	Gevonden in bijbelpassage
diensthuis	Liesveltbijbel 1526	Exodus 20:2	1534	Exodus 20:2
klaaglied	Liesveltbijbel 1526	2 Kronieken 35:25	1534	2 Kronieken 35:23
krijgsman	Liesveltbijbel 1526	Exodus 15:3	1534	Exodus 15:3
lusthof	Liesveltbijbel 1526	Prediker 2:5	1534	Prediker 2:5
richtsnoer	Liesveltbijbel 1526	Job 38:5	1534	Job 38:5
schriftgeleerde	Liesveltbijbel 1526	Nehemia 8:2	1534	Nehemia 8:2
slachtoffer	Liesveltbijbel 1526	Ezechiël 39:19	1534	Ezechiël 39:19
zilverling	Liesveltbijbel 1526	Rechters 9:4	1534	Rechters 9:4

Tabel 14: Woorden op de Liesveltbijbellijst waarvan bij mij een sterk vermoeden bestaat dat ze via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend, hun oudste datering in het Nederlands en in de Lutherbijbel en de bijbelpassage waarin ze zijn aangetroffen.

In tabel 15 en tabel 16 wordt een overzicht gegeven van de woorden die niet via de bijbel van Luther aan het Duits ontleend zijn. In de meeste gevallen is dit omdat ze al voor de eerste publicatie van

Luthers Nieuwe Testament uit 1522 in het Nederlands voorkwamen. *Bußfertigkeit*, het vermoedelijke bronwoord van *boetvaardigheid* is daarentegen niet aangetroffen in de Lutherbijbel. Het Nederlandse *boetvaardigheid* komt in het Nederlands pas voor het eerst voor in 1599. Ook van het woord *dierbaar* sluit ik uit dat dit via de Lutherbijbel is ontleend omdat het in het Nederlands al voor het eerst voorkwam in de periode 1340-1360. Daarnaast kan, zoals eerder vermeld in deze paragraaf, niet worden vastgesteld of er een relatie was tussen het Duitse *thewre* en het Nederlandse *dierbaar*.

Liesveltbijbellijst	Eerste datering in het Nederlands	Eerste datering in Lutherbijbel
dierbaar	WNT 1340-1360	Niet gevonden
vrijstad	WNT 1477	1534
zuigeling	MNW 1483	1534

Tabel 15: Woorden uit de Liesveltbijbellijst die niet via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend

Deux-Aesbijbellijst	Eerste datering in het Nederlands	Eerste datering in Lutherbijbel
boetvaardigheid	WNT 1599	Niet gevonden
bouwvallig	MNW 1451-1500	1534
diefstal	MNW 1464	1534
Heiland	WNT 1220-1240	1534
overheid	WNT 1485	1534
overweldigen	WNT 1477	1522
toevallig	WNT 1399	1534
vuurwerk	WNT 1487	1534

Tabel 16: Woorden uit de Deux-Aesbijbellijst die niet via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend

De twee woorden waarvan de ontlening onzeker waren, zijn weergegeven in tabel 17. Het gaat hier om woorden waarvan niet met zekerheid te zeggen is of ze via de Lutherbijbel uit het Duits zijn ontleend. Het woord *oponthoud* komt in het Nederlands pas voor het eerst voor in 1749, terwijl het bronwoord *aufenthalt* al in de Lutherbijbel uit 1534 voorkwam.

Hoewel *wonderbaarlijk* voor het eerst voorkomt in de Deux-Aesbijbel (1562), maakt het WNT echter melding van het oudere Middelnederlandse woord *wonderbaerlijc*. Hiervan kon tijdens het etymologische onderzoek echter geen bron met datering gevonden worden.

Deux-Aesbijbellijst	Eerste datering in het Nederlands	Eerste datering in Lutherbijbel
oponthoud	Amsterdamse Courant 1749	1534
wonderbaarlijk	Deux-Aesbijbel 1562	1534

Tabel 17: Woorden uit de Deux-Aesbijbellijst waarvan onzeker is dat ze via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend

In dit hoofdstuk zijn de resultaten van het bijbelonderzoek en het etymologische onderzoek gepresenteerd. De interpretatie van deze resultaten vindt plaats in het volgende gedeelte.

5. Discussie

Om te beginnen laten de resultaten van het onderzoek zien dat 53 van de in totaal 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) zijn aangetroffen in de bronnen waarin ze zouden moeten voorkomen. Alle 22 woorden die volgens De Bruin en Broeyer via de Liesveltbijbel aan het Duits zouden zijn ontleend zijn tijdens dit onderzoek in deze bijbel aangetroffen. Hun bewering dat alle 35 woorden op de Deux-Aesbijbellijst in de Deux-Aesbijbel (1562) voorkomen klopt echter niet helemaal. Vier van deze 35 woorden zijn namelijk niet gevonden in deze bijbelvertaling. Hierbij gaat het om de woorden: *boetvaardigheid, bouwvallig, oponthoud* en *toevallig*.

Een ander punt waarop De Bruin en Broeyer (1993) niet volledig gelijk hebben heeft betrekking op het aantal woorden van hun woordenlijst dat via de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel in de Statenvertaling (1637) terecht is gekomen. Van de 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer zijn er tijdens het bijbelonderzoek slechts 53 gevonden. De woorden die ontbraken in de Statenvertaling zijn: *bouwvallig, oponthoud, toevallig* en *vuurwerk*.

Verder laten de resultaten van dit onderzoek zien dat 36 van de 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) via de Lutherbijbel zijn ontleend aan het Duits. Voor deze woorden geldt dat deze eerder voorkwamen in de Lutherbijbel dan in de Liesveltbijbel of de Deux-Aesbijbel. Uit het onderzoek blijkt bovendien dat al deze woorden zowel in de Nederlandse bijbelvertalingen als in de Bijbel van Luther in hetzelfde bijbelvers voorkwamen. Deze overeenkomst maakt het bijzonder aannemelijk dat de Duitse woorden uit de Lutherbijbel bij het vertalen van het bijbelvers in het Nederlands zijn overgenomen.

Het gaat hierbij om de 11 woorden *afvallig, beroemd, burgerrecht, dankzegging, eersteling, godzalig, hooglied, krijgsknecht, krijgsvolk, nieuweling* en *vreemdelling* uit de Liesveltbijbellijst, en om de 14 woorden *bestendig, bondgenoot, echtbreker, gelukzalig, halsstarrig, handelaar, huichelaar, ijver, loofhut, onderrichten, overreden, profetisch, schandvlek* en *trots* uit de Deux-Aesbijbellijst.

Ten slotte kwamen de volgende 11 woorden uit Deux-Aesbijbellijst eerder voor in de Lutherbijbel dan in het Nederlands: *afgodisch, bezoedelen, dagloner, dankoffer, dienstbaar, evenbeeld, heftig, kleingelovig, nederig, tuchtigen* en *voorhuid*. Maar in tegenstelling tot wat De Bruin en Broeyer (1993) beweren, kwamen deze woorden echter al voor de publicatie van de Deux-Aesbijbel (1562) voor in het Nederlands.

Uit het onderzoek bleek verder dat de Liesveltbijbellijst acht woorden bevat waarvan door mij sterk vermoed wordt dat ze via de bijbel van Luther zijn ontleend aan het Duits. Het gaat om de woorden *diensthuis, klaaglied, krijgsman, lusthof, richtsnoer, schriftgeleerde, slachtoffer* en *silverling*, die allemaal zijn aangetroffen in het Oude Testament van de Liesveltbijbel. Zoals blijkt uit tabel 14, hier herhaald als tabel 18 zijn al deze woorden in dezelfde bijbelpassage aangetroffen als hun vermoedelijke Duitse bronwoord. Om deze reden is het erg aannemelijk dat deze acht woorden via de Lutherbijbel zijn ontleend. Hiervoor ontbreekt echter het sluitende bewijs in de vorm van een oudere vertaling van het Oude Testament door Luther uit de periode 1523-1526.

Liesveltbijbellijst	Oudste datering in het Nederlands	Gevonden in bijbelpassage	Oudste datering in Lutherbijbel	Gevonden in bijbelpassage
diensthuis	Liesveltbijbel 1526	Exodus 20:2	1534	Exodus 20:2
klaaglied	Liesveltbijbel 1526	2 Kronieken 35:25	1534	2 Kronieken 35:23
krijgsman	Liesveltbijbel 1526	Exodus 15:3	1534	Exodus 15:3
lusthof	Liesveltbijbel 1526	Prediker 2:5	1534	Prediker 2:5
richtsnoer	Liesveltbijbel 1526	Job 38:5	1534	Job 38:5
schriftgeleerde	Liesveltbijbel 1526	Nehemia 8:2	1534	Nehemia 8:2
slachtoffer	Liesveltbijbel 1526	Ezechiël 39:19	1534	Ezechiël 39:19
zilverling	Liesveltbijbel 1526	Rechters 9:4	1534	Rechters 9:4

Tabel 18: Woorden op de Liesveltbijbellijst waarvan bij mij een sterk vermoeden bestaat dat ze via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend, hun oudste datering in het Nederlands en in de Lutherbijbel en de bijbelpassage waarin ze zijn aangetroffen.

Zoals beschreven in 2.2.2.2. is het Oude Testament van de Liesveltbijbel uit 1526 slechts ten dele gebaseerd op de vertaling Luther het Oude Testament om deze tijdens de totstandkoming van de Liesveltbijbel nog niet volledig was vertaald. Het Oude Testament in de Liesveltbijbel is van het bijbelboek Genesis tot en met de Psalmen overgenomen uit de vertaling van Hans Ruremunde uit 1525, die was gebaseerd op de vertaling van Luther die op dat moment beschikbaar was (De Bruin & Broeyer 1993, p. 94). Met uitzondering van *lusthof* en *slachtoffer* vallen alle woorden uit tabel 18 binnen dit bereik. Het is daarom aannemelijk dat deze woorden via de bijbelvertaling van Luther in de Liesveltbijbel terecht zijn gekomen.

Daarnaast is gegeven dat de Nederlandse woorden in dezelfde bijbelpassage zijn aangetroffen als de passage waarin de vermoedelijke Duitse bronwoorden voorkomen. Hierdoor kan invloed van de bijbelvertaling van Luther op de woordenschat in de Liesveltbijbel (1526) niet worden uitgesloten.

Door het ontbreken van vroegere dateringen van de Duitse bronwoorden kan van de woorden uit tabel 18 echter niet met stelligheid worden beweerd dat ze via de Lutherbijbel uit het Duits zijn ontleend. De beschikbaarheid van vroegere versies van Luthers vertaling van het Oude Testament uit de periode 1523-1526 zou de onduidelijkheid rondom de ontlening van deze acht woorden kunnen ophelderen.

Uit het etymologische onderzoek is verder gebleken dat 11 woorden van de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) noch via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend, noch via de Liesveltbijbel of de Deux-Aesbijbel in het Nederlands zijn geïntroduceerd. In tien gevallen is de oudste Nederlandse woorddatering namelijk eerder dan de eerste bijbelvertaling van Luther in 1522. Het gaat hierbij om de woorden *dierbaar*, *vrijstad* en *zuigeling* uit de Liesveltbijbellijst, en om de woorden *bouwwallig*, *diefstal*, *Heiland*, *overheid*, *overweldigen*, *toevallig* en *vuurwerk* uit de Deux-Aesbijbellijst. In het overige geval kon het woord *boetvaardigheid* niet worden gevonden in de bijbelvertaling van Luther. Het is daarom ook erg onwaarschijnlijk dat hier sprake is van ontlening via Luther.

Ten slotte bevat de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) twee woorden (*oponthoud* en *wonderbaarlijk*) waarvan de ontlening via Luther onzeker is. In het geval van het woord *oponthoud* valt op dat er veel tijd zit tussen het gebruik van het bronwoord *aufenthalt* in de Lutherbijbel van 1534 en het eerste gedocumenteerde gebruik in het Nederlands in 1749. Doordat er zo veel tijd tussen zit, is het waarschijnlijker dat het woord via een andere Duitse bron is ontleend dan via de bijbelvertaling van Luther.

In het geval van het *wonderbaarlijk* bestaat er onduidelijkheid over de woordgeschiedenis. Volgens Philippa et al. (2003-2009) komt het woord voor het eerst in het Nederlands voor in 1562, wat overeenkomt met de bevindingen uit dit onderzoek, waarin *wonderbaarlijk* is aangetroffen in de Deux-Aesbijbel (1562). De onduidelijk is echter ontstaan doordat in het lemma van het woord *wonderbaarlijk* van het Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT) melding wordt gemaakt van het Middelnederlandse woord *wonderbaerlijc*. Aangezien er tot het jaar 1500 wordt gesproken van Middelnederlands, zou dit betekenen dat het *wonderbaarlijk* van verder terug dateert dan het jaar 1562. Door het ontbreken van een bron met datering voor het Middelnederlandse *wonderbaerlijc* in het WNT kan dit echter niet worden bevestigd.

De herkomst van de 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) lijkt bijna zonder uitzondering in de Duitse taal te liggen (zie bijlage A met etymologische lemma's). Alleen bij het woord *toevallig* is de herkomst niet helemaal zeker. Het gaat hier namelijk om een leenvertaling van het Latijnse *accidens*, maar er was tijdens dit onderzoek onvoldoende informatie beschikbaar om vast te stellen of *toevallig* direct als leenvertaling is overgenomen, of dat het eerst aan het Middelhoogduitse *zuovellig* is ontleend.

Dit scriptieonderzoek zou niet binnen dit korte tijdsbestek kunnen zijn uitgevoerd zonder de beschikbaarheid van digitale bronnen als *Bijbelsdigitaal.nl*. Hierdoor was het mogelijk om binnen relatief korte tijd grote tekstbestanden te doorzoeken. Een proces dat anders veel meer tijd in beslag had genomen.

Hoewel een onderzoek als dit dankzij het toenemend digitaal beschikbaar worden van oude bronnen een stuk eenvoudiger wordt, is ook gebleken dat de situatie nog verre van ideaal is. Zo is tijdens dit onderzoek gezocht in niet automatisch doorzoekbare digitale scans van het Nieuwe Testament van Luther uit 1522, de volledige Bijbel van Luther uit 1534 en de Liesveltbijbel uit 1526. Hierdoor was het tijdens doorzoeken van deze drie bijbels niet mogelijk om de gehele tekst door middel van een zoekopdracht te doorzoeken.

Het handmatig doorzoeken van de gehele teksten van de Lutherbijbel uit 1522, de Lutherbijbel uit 1534 en de Liesveltbijbel uit 1526 is een tijdrovend proces. Vanwege beperkingen wat betreft beschikbare tijd zijn in deze bronnen echter alleen de relevante bijbelpassages opgezocht die correspondeerden met relevante bijbelpassages uit de Liesveltbijbel (1542) en de Deux-Aesbijbel (1562). Wanneer een bepaald woord in een bepaalde bijbelpassage in de Liesveltbijbel (1542) of de Deux-Aesbijbel (1562) gevonden was, werd deze bijbelpassage ook in de twee Lutherbijbels en de Liesveltbijbel (1526) opgezocht om te onderzoeken of het woord daar ook voorkwam.

Door het ontbreken van een zoekfunctie in de digitale versies van de Lutherbijbel uit 1522, de Lutherbijbel uit 1534 en de Liesveltbijbel uit 1526 is het daarom mogelijk dat bepaalde woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) niet zijn aangetroffen in deze drie bijbels. Een

woord als *boetvaardigheid*, dat tijdens dit onderzoek niet in een van de twee Lutherbijbels is gevonden, kan ten onrechte over het hoofd zijn gezien tijdens het zoekproces.

Indien er ooit volledig doorzoekbare gedigitaliseerde versies van de Liesveltbijbel uit 1526, het Nieuwe Testament van Luther uit 1522 en de volledige bijbel van Luther 1534 beschikbaar komen, dan zou het interessant zijn om dit onderzoek te herhalen om er zeker van te zijn dat er geen woorden over het hoofd zijn gezien.

6. Conclusie

Deze scriptie beschrijft een onderzoek naar de herkomst van 57 woorden waarvan door De Bruin en Broeyer werd vermoed dat ze via de Liesveltbijbel en de Deux-Aesbijbel vanuit het Duits in het Nederlands zijn geïntroduceerd. Omdat zowel de Liesveltbijbel als de Deux-Aesbijbel zich baseerden op de Duitse bijbelvertaling van Luther, heb ik in dit scriptieonderzoek onderzocht of de 57 woorden via Luther zijn ontleend. Dit onderzoek leverde onder meer etymologieën op voor elk woord op de lijst. Deze zijn in te zien in de bijlage A.

Het doel van deze scriptie was het beantwoorden van de onderzoeksvraag: Is er in het geval van de 57 woorden die genoemd worden door De Bruin en Broeyer (1993) sprake van ontlening aan de Duitse taal via verschillende Nederlandse vertalingen van de Lutherbijbel?

Samenvattend kan deze onderzoeksvraag als volgt worden beantwoord:

- Voor 36 van de 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Boeyer (1993) geldt dat er sprake is van ontlening aan het Duits via de bijbel van Luther. Het gaat hierbij om de volgende woorden: *afgodisch, afvallig, beroemd, bestendig, bezoedelen, bondgenoot, burgerrecht, dagloner, dankoffer, dankzegging, dienstbaar, echtbreker, eersteling, evenbeeld, gelukzalig, godzalig, halsstarrig, handelaar, heftig, hooglied, huichelaar, ijver, kleingelovig, krijgsknecht, krijgsvolk, loofhut, nederig, nieuweling, onderrichten, overreden, profetisch, schandvlek, trots, tuchtigen, voorhuid* en *vreemdeling*.
- Van acht van de 57 woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) wordt door mij sterk vermoed dat deze via de Lutherbijbel aan het Duits zijn ontleend. Hiervoor ontbreekt echter definitief bewijs. Het gaat om de volgende woorden: *diensthuis, klaaglied, krijgsman, lusthof, richtsnoer, schriftgeleerde, slachtoffer* en *zilverling*.
- 11 woorden uit de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) zijn niet aan de bijbelvertaling van Luther ontleend. Tien van deze woorden bleken ouder te zijn dan de oudste bijbelvertaling van Luther uit 1522 en kunnen om deze reden niet aan zijn bijbelvertaling zijn ontleend. Het gaat om de woorden: *bouwvallig, diefstal, dierbaar, Heiland, overheid, overweldigen, toevallig, vuurwerk, vrijstad* en *zuigeling*. Het woord *boetvaardigheid* is evenmin gevonden in de onderzochte bijbelvertalingen van Luther en kwam pas voor het eerst in het Duits voor in 1558.
- Over de woorden *oponthoud* en *wonderbaarlijk* bestond onzekerheid over de ontlening via Luther. Binnen de kaders van dit onderzoek was het niet mogelijk om hier opheldering over te krijgen.
- Van de 57 woorden op de woordenlijst van De Bruin en Broeyer (1993) zijn er 56 woorden die met grote zekerheid zijn ontleend aan het Duits. Alleen in het geval van *toevallig* is behoort het tot de mogelijkheden dat het woord een directe leenvertaling is van het Latijnse *accidens*.

Literatuur

Appel, R. & Muysken, P. (2006). *Language Contact and Bilingualism*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Verkregen op 21 juli 2019 via <https://ebookcentral.proquest.com/lib/uunl/detail.action?docID=437570#>

De Bruin, C. C. & Broeyer, F. G. M. (1993). *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap.

De Vooys, C. G. N. (1946). *Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Den Hollander, A. (1999). Dat Oude ende dat Nieuwe Testament (1526): Jacob van Liesvelt en de nieuwe Markt voor bijbels in de zestiende eeuw. In H. van Goinga (red.), *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis. Jaargang 6. Geschreven gedrukt gedigitaliseerd. Elf eeuwen boekcultuur in de lage landen* (pp. 105-122). Leiden: Nederlandse Boekhistorische Vereniging. Geraadpleegd op 16 juni 2019 via https://www.dbnl.org/tekst/_jaa008199901_01/_jaa008199901_01_0007.php?q=liesveltbijbel#hl2

Flood, J. L. (2009). Luther and Tyndale as Bible Translators: Achievement and Legacy. In G. Horan, N. Langer & S. Watts (reds.), *Landmarks in the History of the German Language* (pp. 35-56). Oxford: Lang.

Haspelmath, M. (2009). Lexical borrowing: Concepts and issues. In Martin Haspelmath & Uri Tadmor (Ed.), *Loanwords in the world's languages: A comparative handbook*, (pp. 35-54). Berlijn: De Gruyter.

Jongen, L. & Voorwinden, N. (2001). *Vanden levene Ons Heren*. Hilversum: Verloren.

Kluge, F., & Seebold, E. (2002). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin: De Gruyter.

Kors, M. M. (2003). Job en Psalmen binnen het oeuvre van de Bijbelvertaler van 1360. Naar aanleiding van de veertiende-eeuwse handschriften met de Zuid-Nederlandse bijbelvertaling. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, (119). 20-39.

Kriegesmann, U. (1990). *Die Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache im Widerstreit der Theorien*. Frankfurt am Main: Lang.

Liesveltbijbel. (1522). *Dat oude ende dat nieuwe testament*. Geraadpleegd op 4 juni 2019 via https://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=_lie012lies02

Luther, M. (1522). *Das Neue Testament Deutzsch*. Geraadpleegd op 5 juni 2019 via <https://archive.org/details/DasNeueTestamentDeutzsch1522/page/n5>

Luther, M. (1545). *Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrifft Deudsch*. Geraadpleegd op 3 juni 2019 via <http://www.zeno.org/Literatur/M/Luther,+Martin/Luther-Bibel+1545>

Nederlands Bijbelgenootschap (2010a). *Liesveltbijbel* (1542). Geraadpleegd op 28 mei 2019 via <http://www.bijbelsdigitaal.nl/liesveltbijbel-1542/>

Nederlands Bijbelgenootschap (2010b). *Deux-Aesbijbel (1562)*. Geraadpleegd op 28 mei 2019 via <http://www.bijbelsdigitaal.nl/deux-aesbijbel-1562/>

Nederlands Bijbelgenootschap (2010c). *Statenvertaling (1637)*. Geraadpleegd op 30 mei 2019 via <http://www.bijbelsdigitaal.nl/statenvertaling-1637/>

Paul, H. (red.) (1992). *Deutsches Wörterbuch*. Tübingen: Max Niemeyer.

Pfeifer, W., & Braun, W. (1989). *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Berlijn: Akademie-Verlag.

Philippa, M., Debrabandere, F., Quak, A., Schoonheim, T. & N. van der Sijs (2003-2009). *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 4 delen. Geraadpleegd op 11 juni 2019 via <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/wonderbaarlijk>

Van den Berg, A. J. & Thijs, B. (2010). *Uitgelezen. Bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd*. Heerenveen: Jongbloed.

Van Dalen-Oskam, K. (1999). Jacob van Maerlants 'Rijmbijbel' en het Luikse 'Leven van Jezus'. *Queeste*, (6). 147-165.

Van der Sijs, N. (1996). *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag: Sdu.

Van der Sijs, N. & Verhoeff, P. (2004). *Taal als mensenwerk : Het ontstaan van het abn*. Den Haag: Sdu.

Van der Sijs, N. (2009). Loanwords in Dutch. In Martin Haspelmath & Uri Tadmor (Ed.), *Loanwords in the world's languages: A comparative handbook*, (pp. 338-359). Berlijn : De Gruyter.

Van der Sijs, N. (samensteller) (2010). *Etymologiebank*. Geraadpleegd op 6 juni 2019 op <http://etymologiebank.nl/>

Van der Sijs, N. & Beelen, H. (2014). Crowdsourcing de bijbel. *Neerlandia*, (2), 8-10.

Van der Wal, M.J. (2004). Simon Stevin: taalbeschouwer en taalgebruiker. In H. Elkhadem & W. Bracke (reds.), *Simon Stevin 1548-1620. De geboorte van de nieuwe wetenschap* (pp. 170-177). Turnhout: Brepols.

Bijlage A: Etymologische lemma's

A1: Liesveltbijbellijst

afvallig bn. 'ontrouw'.

vnnl. *ende maecte veel volcs afvallich* [1526; Liesveltbijbel, Handelingen 5:38], *maeckte veel volcks afvallig* [1688; WNT].

Ontleend aan vnhd. *abfällig* 'ontrouw' [1522; Lutherbijbel, Handelingen 5:38].

beroemd bn. 'zeer vermaard'.

vnnl. *du hoochste beroemde stadt* 'vermaard' [1542; Liesveltbijbel, Ezechiël 26:17].

Ontleend aan vnhd. *berühmt* 'vermaard' [1534; Lutherbijbel, Ezechiël 26:17], mhd. *berüemet*.

Afgeleid van het mhd. werkwoord *berüemen* 'zich beroemen op'.

burgerrecht zn. 'het recht dat aan het burgerschap is verbonden'.

vnnl. *ic heb dit burgher recht met groter summen te weghe gebracht* [1526; Liesveltbijbel, Handelingen 22:28], *ick hebbe dit burgerrecht ... verkregen* [1562; Deux-Aesbijbel, Handelingen 22:28].

Ontleend aan vnhd. *bürgerrecht* [1522; Lutherbijbel, Handelingen 22:28].

Gevormd uit het vnhd. zelfstandig naamwoord *Bürger* 'bewoner van een stad of burcht' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Recht* 'de wet, rechtsorde, bevoegdheid, gerechtigheid, het juiste'.

dankzegging zn. 'dankbetuiging'.

vnnl. *en waket in dat feine dancsegginghe* [1526; Liesveltbijbel, Kolossenzen 4:2]; nnl. *dankzegging* [1793; WNT *dank*].

Ontleend aan vnhd. *Danksagung* [1522; Lutherbijbel, Kolossenzen 4:2].

Gevormd uit vnhd. zelfst. nw. *Dank* 'gevoel van verplichting, erkentelijkheid' en de substantivering van het vnhd. ww. *sagen* 'zeggen, beweren, spreken'.

dierbaar bn. 'waaraan men grote waarde hecht'.

mnl. *dierbaer* 'kostbaar' [1340-1360, WNT], *duerbaer* 'kostbaar' [1470-1490; WNT]; vnnl. *is niet Ephraim my een dierbaer sone* 'geliefd' [1688; WNT]; nnl. *dierbaar* 'geliefd' [1824; WNT].

Samenstelling met het mnl. bn. *diere* 'kostbaar' en het achtervoegsel *-baar*, waarmee bijvoeglijk naamwoorden gevormd worden.

diensthuis zn. 'huis waar men (onvrijwillig) dient'.

vnnl. *die v wt de diesthuse gheleyt hebbe* [1526; Liesveltbijbel, Exodus 20:2]; nnl. *het diensthuis der zonde* [1875; WNT *wereldwijsheid*].

Vermoedelijk ontleend aan vnhd. *Diensthaus*.

Gevormd uit vnhd. zelfstandig naamwoord *dienst* 'het dienen' dat met het achtervoegsel *-st* is afgeleid van het werkwoord *dienen* 'iets voor iemand doen 'iemand behulpzaam zijn' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Haus* 'gebouw, woning'.

eersteling zn. 'eerstgeborene'.

vnnl. *Die eerstelingen van den eerste vruchten* 'eerste opbrengst' [1526; Liesveltbijbel, Exodus 34:26], *ende die eerstelingen onser sonen* 'eerstgeborene' [1526; Liesveltbijbel, Nehemia 10:36]; nnl. *eersteling* 'eerstgeborene' [1844; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Erstling* 'de eerste van zijn soort' [1522; Lutherbijbel, Jakobus 1:18].

godzalig bn. 'zeer vroom'.

vnnl. *dat haer eygen huysen godsalich sijn* 'vroom' [1542; Liesveltbijbel, 1 Timoteüs 5:4]; nnl. *zuiverheid der Leer en Godzalig Leven* 'vroom' [9 augustus 1766; Oprechte Haarlemsche courant].

Ontleend aan vnhd. *gottselig* 'vroom' [1522; Lutherbijbel, 1 Timoteüs 5:4].

Gevormd uit het vnhd. zelfstandig naamwoord *Gott* 'bovenmenselijk wezen' en het achtervoegsel *-selig*.

hooglied zn. 'bijbelboek'.

vnnl. *Hier beghint dat hooghe liet Salomo* [1542; Liesveltbijbel, Hooglied 1:1]; nnl. *hooglied* [1899-1901; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Hohelied* [1534; Lutherbijbel, Hooglied 1:1] in navolging van Luther's benaming voor een van de bijbelboeken uit het Oude Testament.

klaaglied zn. 'klaagzang'.

vnnl. *spraken haer claegh liedekens ouer Josia* [1526; Liesveltbijbel, 2 Kronieken 35:25]; nnl. *klaaglied* [1841; WNT].

Vermoedelijk ontleend aan vnhd. *Klagelied*.

Gevormd uit het vnhd. zelfstandig naamwoord *Klage* 'uiting van pijn of verdriet, geweeklaag, aanklacht' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Lied* 'zangstuk'.

krijgsknecht zn. 'soldaat'.

vnnl. *met eenen krieschknechte die hem bewaerde* [1526; Liesveltbijbel, Handelingen 28:16], *krijgsknechten* [1688; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Kriegsknecht* [1522; Lutherbijbel, Handelingen 28:16].

Gevormd uit vnhd. zelfstandig naamwoord *Krieg* 'gewapend conflict' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Knecht* 'dienaar, ondergeschikte, landarbeider die voor een boer werkzaam is'.

krijgsman zn. 'krijger'.

vnnl. *Die HERE is die rechte crijchsmann* [1526; Liesveltbijbel, Exodus 15:3]; nnl. *krijgsman* [1818; WNT].

Vermoedelijk ontleend aan vnhd. *Kriegsmann*.

Gevormd uit vnhd. zelfstandig naamwoord *Krieg* 'gewapend conflict' en vnhd. zelfstandig naamwoord *Mann* 'volwassen mens van het mannelijk geslacht'.

krijgsvolk zn. 'militairen'.

vnnl. *doe quam ic metten crijsch volck dair toe* [1526; Liesveltbijbel, Handelingen 23:26]; nnl. *krijgsvolk* [1838; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Kriegsvolk* [1522; Lutherbijbel, Handelingen 23:10].

Gevormd uit vnhd. zelfstandig naamwoord *Krieg* 'gewapend conflict' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Volk* 'etnische gemeenschap, grote groep mensen, (eenvoudige) mensen'.

lusthof zn. 'mooi, bekoorlijk oord'.

vnnl. *ic maecte mi houen en lusthouen* [1526; Liesveltbijbel, Prediker 2:5], *gelijc eenen lusthof, oft hof der weelden* [1542; Liesveltbijbel, Joël 2:3].

Vermoedelijk een leenvertaling van vnhd. *Lustgarten* 'voor het plezier aangelegde tuin' [1534; Lutherbijbel, Joël 2:3].

Gevormd uit het vnhd. zelfstandig naamwoord *Lust* 'verlangen, welbehagen, genoeg, genot, zinnelijke begeerte' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Garten* 'stuk land voor het verbouwen van gewassen en sierplanten'.

nieuweling zn. 'iemand die net is begonnen of gekomen'.

vnnl. *so sul di die nyewelinghen aenden vier drogen en cleyn stoten* 'eerste vruchten' [1526, Liesveltbijbel, Leviticus 2:14], *nieuwelingen* 'iemand die net is begonnen of gekomen' [1581; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Neuling* 'iemand die net is begonnen of gekomen' [1522; Lutherbijbel, 1 Timoteüs 3:6].

Afgeleid van het vnhd. bijvoeglijk naamwoord *neu* 'uit de recentste tijd stammend, ongebruikt' en het achtervoegsel *-ling*.

richtsnoer zn. 'voorschrift, model'.

vnnl. *of wieder een recht snoer ouer ghetrocken heeft* 'principe, richtlijn' [1526; Liesveltbijbel, Job 38:5], *Na het richtsnoer meten* 'gespannen touw om een rechte lijn aan te geven' [1573; WNT]; nnl. *Uwe Wil en Besluiten zullen ons ten Richtsnoer dienen* 'principe, richtlijn' [20 oktober 1795; Rotterdamse courant].

Ontleend aan vnhd. *Richtschnur* 'principe, richtlijn' (1534; Lutherbijbel, Klaagliederen 2:8), oorspronkelijke betekenis 'gespannen touw om een rechte lijn aan te geven' [15^e eeuw; Pfeifer].

Gevormd van het vnhd. werkwoord *richten* 'iets wat krom is rechtmaken, rechtspreken, in orde maken' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Schnur* 'uit meerdere draden bestaand touw'.

schriftgeleerde zn. 'iemand die een grote kennis heeft van heilige geschriften'.

vnnl. *ende spraken tot Esra den scriftgheleerden* [1526; Liesveltbijbel, Nehemia 8:2], *schriftgeleerden* [1542; Liesveltbijbel, Nehemia 8:2].

Vermoedelijk ontleend aan vnhd. *Schriftgelehrter*.

Gevormd uit het vnhd. zelfstandig naamwoord *Schrift* 'het geheel van lettertekens dat wordt gebruik bij het schrijven, de Bijbel' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Gelehrte(r)* 'iemand die geleerd is, iemand die zich aan de wetenschap en onderzoek wijdt'.

slachtoffer zn. 'iemand die door bepaalde gebeurtenissen zwaar wordt getroffen'.

vnnl. *vanden slachoffere dien ick v gheslagen hebbe* 'offerdier' [1542; Liesveltbijbel, Ezechiël 39:19]; nnl. *slagtoffer* 'iemand die door bepaalde gebeurtenissen wordt getroffen' [1782; WNT], *slachtoffer* 'iemand die door bepaalde gebeurtenissen wordt getroffen' [1868; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Schlachtopfer* [1534; Lutherbijbel, Ezechiël 39:19].

Gevormd uit het zelfstandig naamwoord van het vnhd. werkwoord *schlachten* 'het doden van vee dat als voedsel is bestemd' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Opfer* 'gave aan een godheid, het offeren', dat is afgeleid van het ww. *opfern* 'aan een godheid schenken'.

vreemdeling zn. 'onbekende'.

vnnl. *daer ghi een vreemdelinc in sijt* [1526; Liesveltbijbel, Genesis 17:8]; nnl. *vreemdeling* [1773; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Fremdling* 'onbekende' [1522; Lutherbijbel, Handelingen 7:6], mhd. *vreemdelinc*.

Afleiding van het vnhd. bijvoeglijk naamwoord *fremd* 'van elders afkomstig, niet inheems, onbekend' met het achtervoegsel *-ling*.

vrijstad zn. 'stad met een zelfstandig bestuur'.

mnl. Duysborch is eyn keyser vrystat onder den hertoch 'stad met zelfstandig bestuur' [1477; WNT *vrystat*];

vnnl. *die vrij stad der dootslagers* 'wetteloze stad' [1526; Liesveltbijbel, Jozua 21:13], *vry stad* 'stad met zelfstandig bestuur' [1544; WNT]; nnl. *vrijstad* 'stad met zelfstandig bestuur' [1846; WNT].

Ontleend aan mhd. *Freistatt* 'toevluchtsoord' [14^e eeuw; Pfeifer].

Gevormd uit het vnhd. bijvoeglijk naamwoord *frei* 'onafhankelijk, onbeperkt' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Statt* 'oord, plaats, plek'.

zilverling zn. 'zilveren munt'.

vnnl. *ende gauen hem tseuentich siluerlingen* [1526; Liesveltbijbel, Rechters 9:4]; nnl. *twintig zilverlingen* [1727; WNT].

Vermoedelijk ontleend aan vnhd. *Silberling*.

Afleiding van het vnhd. zelfstandig naamwoord *Silber* 'edelmetaal met een grijsglanzende kleur' en het achtervoegsel *-ling*.

zuigeling zn. 'baby'.

mnl. *sogelinc* 'zuigeling' in *soghelinghe die niet ghespeent en sijn* [1483; MNW]; vnnl. *Wt den monde der ionger kinder ende suyghelinghen* [1526; Liesveltbijbel, Psalmen 8:3]; nnl. *zuigeling* [1700; WNT].

Vermoedelijk ontleend aan het mhd. *sūgelinc*.

Afleiding van het mhd. werkwoord *sūgen* 'met de mond iets ergens uithalen' en het achtervoegsel *-linc*.

A2: Deux-Aesbijbellijst

afgodisch bn. 'blijk gevend van blinde aanbidding van iem. of iets, aan de verering van valse godheden gewijd'.

vnnl. *die afgodische conincrijcken* [1542; Liesveltbijbel, Jesaja 10:10]; nnl. *afgodisch vereerde voorwerpen* [29 december 1869; Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant].

Ontleend aan vnhd. *abgöttisch* 'godeloos, afgoden aanhangend' [1522; Lutherbijbel, Openbaring 21:8], afleiding van vnhd. zn. *Abgott* 'afgod, afgodsbeeld'. Vgl. mnl. *afgod*.

bestendig bn. 'duurzaam in stand blijvend, zonder ophouden'.

vnnl. *een bestendich huys maken* [1562; Deux-Aesbijbel, 1 Samuel 25:28]; nnl. *een bestendig Huwlyks-geluk* [1785; WNT *basis*].

Ontleend aan vnhd. *beständig* 'blijvend' [1522; Lutherbijbel, Handelingen 2:42], mhd. *bestendec* 'blijvend'.

bezoedelen ww. 'bevleken, besmetten'.

vnnl. *besuddelen* 'besmeuren' [1556; Dasypodius⁷], *hoe sal ickse weder besudelen?* [1562; Deux-Aesbijbel, Hooglied 5:3], *soetelen* 'bezoedelen' [1599; Kil.]; nnl. *bezoedelen* [1785; WNT *noodzakelijkheid*].

Ontleend aan vnhd. *besudeln, sudeln* '(zich) vies maken, smerig werk verrichten' [1522; Lutherbijbel, Openbaring 14:3], in de 15^e eeuw afgeleid van vnhd. zn. *Sudel* 'moeras, plas, vuil' [15^e eeuw; Pfeifer].

boetvaardigheid zn. 'berouwvol'.

vnnl. *Boet-vaerdigheyt* [1599; WNT]; nnl. *boetvaardigheid* [1853; WNT *waarheid*].

Ontleend aan het vnhd. *Bußfertigkeit* [1558; Musäus].

Gevormd uit vnhd. zelfst. nw. *Buße* 'boete(doening), berouw' en vnhd. achterv. *-fertigkeit* 'bereid om iets te doen, in staat om iets te doen'.

bondgenoot zn. 'deelgenoot, helper'.

vnnl. *Alle dyne eyghen Bondtghenooten* [1562; Deux-Aesbijbel, Obadja 1:7]; nnl. *bondgenoot* [1859; WNT *bevredigen*].

Ontleend aan vnhd. *Bundesgenosse* [1534; Lutherbijbel, Obadja 1:7].

Gevormd uit het vnhd. zelfst. nw. *Bund* 'het gebundene, het bindende' en het vnhd. zelfst. nw. *Genosse* 'iemand die gelijk staat aan iemand anders'.

bouwvallig bn. 'vervallen, op het punt van instorten'.

mnl. *die huys eensdeels bouvellich sijndt* [1451-1500; MNW *bouvellich*]; vnnl. *Bouw-vallighen muer* [1599; WNT⁸]; nnl. *Een oud en bouwvallig huis* [1838; WNT *omwaaien*].

Ontleend aan mhd. *bawfellig* '(gezegd van metselwerk) dat dreigt in te storten' [14^e eeuw; Pfeifer].

⁷ Informatie over de bron van Dasypodius uit 1556 is afkomstig uit Philippa et al. (2003-2009).

⁸ Informatie over de bron van het WNT uit 1599 is afkomstig uit Philippa et al. (2003-2009).

dagloner zn. 'iem. die voor dagloon werkt'.

vnnl. *dachloners* [1542; Liesveltbijbel, Jesaja 21:16]; nnl. *Dagloner* [6 april 1754; Leeuwarder courant]. Ontleend aan vnhd. *Tagelöhner* '(land)arbeider in dagloon' [1534; Lutherbijbel, Jesaja 21:16], afgeleid van vnhd. *Tagelohn* 'dagelijks uitbetaald loon', mhd. *tag(e)lōn*, adh. *tagalōhn* [9e eeuw; Pfeifer]. Vgl. vnnl. *dagloon*.

dankoffer zn. 'offer ter ere van een godheid'.

vnnl. *dancoffer* [1542; Liesveltbijbel, Amos 5:22]; nnl. *hun dankoffer van zweet en bloed* [1747; WNT *wilvaardig*].

Ontleend aan vnhd. *Dankopfer* [1534; Luther, Leviticus 3:1].

Gevormd uit vnhd. zelfst. nw. *Dank* 'gevoel van verplichting, erkentelijkheid' en vnhd. zelfst. nw. *Opfer* 'gave aan een godheid, het offeren', dat is afgeleid van het ww. *opfern* 'aan een godheid schenken'.

diefstal zn. 'daad van stelen'.

mnl. *diefstal* 'het stelen' [1464; MNW willecore]; vnnl. *diefstal* [1562; Deux-Aesbijbel, Spreuken 6].

Vermoedelijk ontleend aan mhd. *diupstāle* 'toe-eigening van vreemd bezit'.

Gevormd uit mhd. zelfstandig naamwoord *diube* 'iemand die steelt' en ohd. werkwoord *stāla* 'stelen'.

dienstbaar bn. 'dienend'.

vnnl. *en si sullent dienstbaer make* [1526; Liesveltbijbel, Handelingen 7:6]; nnl. *dienstbaar aan 't geestelijk behoef* [1826; WNT *behoef*].

Ontleend aan vnhd. *dienstbar* [1522; Lutherbijbel, Handelingen 7:6], mhd. *dienstbære*.

Gevormd uit vnhd. zelfstandig naamwoord *dienst* 'het dienen' dat met het achtervoegsel *-st* is afgeleid van het werkwoord *dienen* 'iets voor iemand doen 'iemand behulpzaam zijn' en het vnhd. achtervoegsel *-bar* 'geschikt tot, voortbrengend'.

echtbreker zn. 'iem. die overspel pleegt'.

vnnl. *den wech der eebrekerschen* [1562; Deux-Aesbijbel, Spreuken 30:20], *Echtbreekers* [1592; WNT]; nnl. *echtbreker* [1875; WNT *overspeler*].

Ontleend aan vnhd. *Ehebrecher* [1534; Lutherbijbel, Wijsheid 3:16], mhd. *ēbrechære*.

Gevormd uit mhd. zelfstandig naamwoord *ē* 'huwelijk, de wet' en het zelfstandig naamwoord *brecher* dat met het achtervoegsel *-er* is afgeleid van het mhd. werkwoord *brechen* 'kleinmaken, stukmaken'.

evenbeeld zn. 'sprekende gelijkenis'.

vnnl. *dat even beeldt Gods* [1557; WNT], *evenbeeldt* [1562; Deux-Aesbijbel, 2 Koningen 16:10]

Ontleend aan vnhd. *Ebenbild* [1522; Lutherbijbel, Kolossenzen 3:10], mhd. *ebenbilde* [12^e eeuw; Paul] leenvertaling van lat. *configuratio*.

gelukzalig bn. 'uiterst gelukkig'.

vnnl. *gelucksalich* [1562; Deux-Aesbijbel, Spreuken 3:21]; nnl. *een gelukzalig Nieuwjaar* [8 januari 1693; Amsterdamse courant].

Ontleend aan vnhd. *glückselig* 'uiterst gelukkig' [1534; Lutherbijbel, Spreuken 3:21], mhd. *gelücksælec*.

Gevormd uit mhd. zelfstandig naamwoord *gelücke* 'de wijze waarop een gebeurtenis zich ontvouwt, gunstige loop van omstandigheden' en het achtervoegsel *-selig*.

halsstarrig bn. 'koppig'.

vnnl. *halstarrich* [1562; Deux-Aesbijbel, 2 Kronieken 30:8]; nnl. *halsstarrig* [1858; WNT *Fries*].

Ontleend aan vnhd. *halsstarrig* 'eigenzinnig, ontoegeeflijk' [1534; Lutherbijbel, 2 Kronieken 30:8].

Omstreeks 1500 afgeleid van de ziektebenaming *Halsstarre* 'leidend aan stijfhalzigheid', onder invloed van vnhd. *halsstarc* 'eigenzinnig' ook toepasbaar op de mentale instelling van mensen.

handelaar zn. 'koopman'.

vnnl. *handelaers* [1562; Deux-Aesbijbel, Nahum 3:16]; nnl. *handelaar* [1731; WNT *achtbaar*].

Ontleend aan het vnhd. *Händler* [1534; Lutherbijbel, Nahum 3:16], mhd. *handeler*, *handler* 'iemand die iets doet, onderhandelaar' [14^e eeuw; Pfeifer].

Afgeleid van het mhd. werkwoord *handeln* 'uitvoeren, doen'.

heftig bn. 'vurig, driftig, onstuimig'.

vnnl. *hefftig* [1536; Dasypodius⁹], *dat hy so heftich is* [1562; Deux-Aesbijbel, Genesis 49:7]; nnl. *soo heftig continueerlyk op den Vyand gecannoneerd* [11 maart 1692; Amsterdamse courant].

Ontleend aan vnhd. *heftich* [1534; Lutherbijbel, Genesis 49:7], mhd. *heftec* 'standhoudend, in beslag genomen' [13^e eeuw; Kluge].

heiland zn. 'verlosser, zaligmaker'.

mnl. *mer bi mahon unsen heilant* [1220-1240; WNT *mahoen*]; vnnl. *dijn Heylandt* [1562; Deux-Aesbijbel, Jesaja 43:3]; nnl. *Den Godlijken Heiland* [1829; WNT *alzegenaar*].

Ontleend aan mhd. *heilant* 'verlosser, redder' < leenvertaling van lat. *salvātor* 'redder, verlosser'.

huichelaar zn. 'iemand die huichelt'.

vnnl. *huychelaer* [1562; Deux-Aesbijbel, Job 13:16]; nnl. *huichelaar* [1784; WNT *bochten*].

Ontleend aan vnhd. *Heuchler* [1534; Lutherbijbel, Job 13:16].

Afgeleid van vnhd. werkwoord *heucheln* 'doen alsof, onoprecht, schijnheilig doen' [ca. 1520; Paul].

ijver zn. 'vlijt, toewijding'.

vnnl. *mynen ijuer tot den Heere* [1562; Deux-Aesbijbel, 2 Koningen 10:16]; nnl. *de ijver der Geëngageerden* [4 december 1779; Amsterdamse courant].

Ontleend aan vnhd. *Eifer* 'toewijding, vlijt' [1534; Lutherbijbel, 1 Makkabeeën 2:24], mhd. *eifrær* 'fanaticus' [14^e eeuw; Kluge].

kleingelovig bn. 'een zwak, wankel, onvast geloof hebbende'.

vnnl. eerst als zelfstandig naamwoord *cleyn gelouighe* 'kleingelovige' [1526; Liesveltbijbel, Lucas 12:28], dan als bijvoeglijk naamwoord *kleyngelooovich* 'kleingelovig' [1573; WNT]; nnl. *kleingelovig* [22 oktober 1779; Noordhollandsche courant].

Ontleend aan vnhd. *Kleingläubige* [1522; Lutherbijbel, Lucas 12:28].

Gevormd uit vnhd. bijvoeglijk naamwoord *klein* 'van geringe omvang' en het vnhd. bijvoeglijk naamwoord *gläubig* 'vroom, vol vertrouwen'.

loofhut zn. 'prieel van takken'.

vnnl. *Feest der Loofhutten* [1562; Deux-Aesbijbel, Lucas 12:28].

Ontleend aan vnhd. *Laubhütte* [1534; Lutherbijbel, Leviticus 23:34].

Gevormd uit vnhd. zelfstandig naamwoord *Laub* 'gebladerte' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Hütte* 'eenvoudig tijdelijk onderkomen, klein huis van slechte kwaliteit'.

nederig bn. 'onaanzienlijk, bescheiden'.

vnnl. *het nederige volc* [1560; WNT *weer*], *wil nederich zijn in mynen ooghen* [1562; Deux-Aesbijbel, 2 Samuel 6:22]; nnl. *zo wij nederig hopen* [10 november 1798; Bataafsche Leeuwarder courant].

Ontleend aan vnhd. *niedrig* 'laag, onaanzienlijk' [1534; Lutherbijbel, 2 Samuel 6:22].

Afgeleid van vnhd. bijwoord *nieder* 'naar beneden, omlaag'.

⁹ Informatie over de bron van Dasypodius uit 1536 is afkomstig uit Philippa et al. (2003-2009).

onderrichten ww. 'onderwijzen'.

vnnl. *wanneer men eenen wijsen onderrichtet* [1562; Deux-Aesbijbel, Spreuken 21:11]; nnl. *onderrichten* [1840; WNT *alles*].

Ontleend aan vnhd. *unterrichten* 'onderwijzen, inlichten' [1522; Lutherbijbel, Galaten 6:6].

oponthoud zn. 'het ergens verblijven, vertraging'.

nnl. *niets van desselfs oponthoud heeft kunnen vernemen* 'het ergens verblijven' [10 april 1749; Amsterdamse courant], *De hoop, dat hij haren oponthoud nog zoude ontdekken* 'verblijfplaats' [1808; WNT], *Uwe aankomst heeft eenig oponthoud veroorzaakt* 'vertraging' [1838; WNT].

Mogelijk ontleend aan vnhd. *Aufenthalt* 'verblijfplaats' [1534; Lutherbijbel, 1 Makkabeeën 10:14], vnhd. *ūfenthalt* [15^e eeuw; Kluge].

Afleiding van het vnhd. zelfstandig naamwoord *enthalt* 'het ergens verblijven'.

overheid zn. 'instantie waar het openbaar gezag berust'.

mnl. *macht ... ende overheit* 'gezag' [1485; WNT]; vnnl. *Bouen alle Ouerheyt ende Macht* [1562; Deux-Aesbijbel, Efeziërs 1:21], *overheyt* 'magistraat' [1575; WNT]; nnl. *Getrouw aen Land en Overheid* [7 november 1786; Hollandsche historische courant].

Ontleend aan mhd. *oberkeit* 'heerschappij, macht, gezag' [14^e eeuw; Paul].

overreden ww. 'overtuigen'.

vnnl. *ick wil hem ouerreden* [1562; Deux-Aesbijbel, 1 Koningen 22:21]; nnl. *en ... u pogen te overreden* [1813; WNT *afwerpen*].

Ontleend aan vnhd. *überreden* 'iemand tot een besluit bewegen, iemand van een bepaalde opvatting overtuigen' [1522; Lutherbijbel, Handelingen 14:19].

overweldigen ww. 'met geweld overmeesteren'.

mnl. *Geystlike stede, personen of saken to averweldigen* 'ontheiligen, onteren' [1477; WNT]; vnnl. *hy sal syne vyanden ouerweldighen* 'met geweld overmeesteren' [1562; Deux-Aesbijbel, Jesaja 42:13]; nnl. *overweldigen* [23 juni 1764; Amsterdamse courant].

Ontlening onzeker. Mogelijk ontleend aan het Duitse *überwältigen* 'overwinnen' [15^e eeuw; Paul].

profetisch bn. 'voorspellend'.

vnnl. *wy hebben dat Prophetische woort* 'verkondigend, voorspellend' [1562; Deux-Aesbijbel, 2 Petrus 1:19]; nnl. *des Heilands profetische werkzaamheid* [1848; WNT].

Ontleend aan vnhd. *prophetisch* 'verkondigend, voorspellend' [1522; Lutherbijbel, 2 Petrus 1:19], mhd. *prophētisch* < ontleend aan lat. *prophēticus* < ontleend aan griek. *prophētikós*.

schandvlek zn. 'aantasting van iemands reputatie'.

vnnl. *sy zijn schandvlecken* [1562; Deux-Aesbijbel, Deuteronomium 32:5]; *schandvlek* [1725; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Schandfleck* '(figuurlijke) smet' [1534; Lutherbijbel, Deuteronomium 32:5].

Gevormd uit het vnhd. zelfstandig naamwoord *Schande* 'eerverlies, vernietiging' en het vnhd. zelfstandig naamwoord *Fleck* 'opgenaaide lap, kleurvlek, plaats'.

toevallig bn. 'niet-bedoeld, onvoorzien'.

mnl. *hare es toevallech ende navolghende ... lingde* 'bijkomstig' [1399, WNT]; vnnl. *het geschiede op een toe-vallige ... wijze* 'onvoorzien' [1648; Lutherbijbel, Filippenzen 1:18]; nnl. *Toevallige ontmoetingen* 'onvoorzien' [1701; WNT], als bijwoord met de betekenis 'niet bedoeld' in *raakte myn hand toevallig de zyne aan* [1784; WNT].

Herkomst onzeker. Het gaat hier waarschijnlijk om een leenvertaling van lat. *accidens*, maar het is niet duidelijk of het woord hiervoor eerst is ontleend aan het mhd. *zuovellic* 'niet essentieel, bijkomstig'.

trots zn. 'hoogmoed'; bn. 'fier, hoogmoedig'.

vnnl. (zn.) *Dijn trotz ende dijns herten hoochmoedt* [1562; Deux-Aesbijbel, Jeremia 49:16], (bn.) *sprack zeer hooch ende trotz* [1589; WNT], *een onverdragelijcken trots* [1630; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Trotz* 'weerspanningheid, koppigheid' [1534; Lutherbijbel, Jesaja 36:4], mhd. *tratz, trutz, trotz* 'weerspanningheid, vijandigheid, uitdaging' [13e eeuw; Kluge].

tuchtigen ww. 'kastijden'.

vnnl. *die straffe ende tuchtighe ick* 'straffen met als doel zedelijke en geestelijke verbetering' [1556; WNT], *laet v tuchtigen ghy Richters op Aerden* 'onderrichten' [1558; WNT], *over uwe sonden te tuchtigen* 'straffen' [1688; WNT].

Ontleend aan vnhd. *züchtigen* 'met strenge discipline onderrichten, straffen' [1534; Lutherbijbel, Psalmen 2:10], mhd. *zühtegen, zühtigen* 'met strenge discipline opvoeden, straffen' < mogelijk een leenvertaling van het lat. *castigare* 'straffen'.

voorhuid zn. 'huidplooi over de eikel'.

vnnl. *voorhuyt des vleeschs* [1526; WNT¹⁰]; nnl. *voorhuid* [1726; WNT].

Ontleend aan vnhd. *Vorhaut* [1522; Lutherbijbel, Galaten 5:6] < leenvertaling van lat. *praeputium* [eind 14^e eeuw; Paul].

vuurwerk zn. 'lichtgevende, ontploffende voorwerpen die bij feestelijke gelegenheden worden aangestoken'.

mnl. *vuurwerc* 'het stoken van vuur' [1487; WNT]; vnnl. *sullen ... vyerwerck daermede houden* 'verzamelnaam voor voorwerpen met ontploffende, brandbare of lichtgevende eigenschappen' [1562; Deux-Aesbijbel, Ezechiël 39:9], *vierwercken tot plaisier van de palsgravinne* 'lichtgevende of ontploffende voorwerpen die bij feestelijke gelegenheden worden aangestoken' [1614; WNT]; nnl. *afsteeken van vuurwerken* 'lichtgevende of ontploffende voorwerpen die bij feestelijke gelegenheden worden aangestoken' [1677; WNT].

Vermoedelijk ontleend aan het mhd. *viurwerc* 'brandbaar materiaal'.

wonderbaarlijk bn. 'verbazingwekkend'.

vnnl. *wonderbaerlick zijn dyne wercken* 'wonderlijk' [1562; Deux-Aesbijbel, Psalmen 139:14]; nnl. *eene wonderbaarlijke misgreep* 'verbazingwekkend' [1801; WNT verbazingwekkend].

Mogelijk ontleend aan vnhd. *wunderbarlich* [1534; Lutherbijbel, Psalmen 99:3].
Afgeleid van het vnhd. bijvoeglijk naamwoord *wunderbar* 'als door een wonder'.

¹⁰ Volgens het WNT komt het woord voor in de Liesveltbijbel (1526) in bijbelboek 2 Kolossenzen.

Genesis

Capittel

Psalmus.
Ixxviii
Hebr. l.c.
Ecl. xxix
a
Hebr. xl/a.

De begin

Ane sciep God hemel en aerte/en die aerde was woest en leech/en donc her walt opte afgront. Ende Gods wijnt oft gheest dieef op den watere.

Ande God sprack. Het worde licht/en het wert licht/en God sach dat licht voor goet aen/en God schepde tlicht vanden dupsterheden/en noemde tlicht/dē dach en die dupsterhedē den nacht. En het is geworden wt den auont en moighen dē eersten dach

En God sprac Het worde een firmament tusschē die waterē/en scepde de wateren vandē waterē/en God maette dat firmamēt. en hi schiet die waterē die onder dat firmamēt warē/vandē wateren die bouen dat firmamēt warē/en het gesiede also/en God noēde dat firmament den hemel/en het is ghewordē wt auont en moigen den tweeden dach

En God sprac die wateren die onder den hemel sijn moetē vergadert werdē/op een bysonderde stede datmen het drooghele/en het geschiede also/en God noēde het drooghe aerde/en die vergaderinghen des waters noemde hi die zee. En de God sach voor goet aē/en God sprac **B**Die aerde bringe voort groepēde crupt/voortbrenghende saet/en vruchtbare bo mē/dat een pegelijc na sijnder aert vruchte draghe/en hebbēde sijn eyghē saet by hē selfs opter aerde/en tgheschiede also En de aerde brocht voort groepēte crupt dat saet droech eē pegelijc na sijnder aert en boomen die vrucht droegē/en haer eyghen saet by hē selfs haddē/eē pegelijc na sijnder aert. En God sach voor goet aen. En het is ghewordē wt auont ende moighen den derden dach.

Ande God sprack. Het wordē lichtē inden firmamēte des hemels/en sciden

Genesis Ca. 1

dach en nacht/en te sijn in tekenē/tjodē daghē/en iaren/en te sijn lichten indē firmamente des hemels/dat si schijnen opter aerde/en het geschiede also. En God maette twee groote lichtē/en dat meeste licht/datter den dach voor sijn soude/ente minste licht/dattet den nacht voor soude sijn/daer toe oor die sterren/en God sette se inden firmamēte des hemels/dat si schijnen soudē opter aerde/en dat si dē daghe en dē nachte voor sijn soudē/en soudē tlicht en die dupster nisse scyde En God sach voor goet aen/en wt auont en morgen wert den vierden dach

En God sprac Die wateren bringen voort crupēde en leuēde dieren/en oor geuoghelte dat opter aerden onder dat firmamente des hemels vlieghe. En God schiep grote waluischē en alderley ghe dierte/datter leeft/en hē beruert/dye de waterē haddē voort ghebrocht/een pegelijc na sijnder aert/en vogelē vā alderley pluymē/een pegelijc na sijnder aert En God sach voor goet aen/en gebūd hē dese en sprac. Sijt vruchtbaer en vermeerdc v/en veruolt dat water der zee/en dat geuoghelte vermeerdere hē opter aerden. En werd wt auont ende moighen den vijfsten dach

En God sprac Die aerde brēge voort leuēde dieren/eē pegelijc na sijnder aert vee gewormte/en dieren opter aerden/eē pegelijc na sijnder aert/en tgheschiede also/en God maette die dieren opter aerde/eē pegelijc na sijnder aert/en dat vee na sijnder aert/en alderhande ghewormte opter aerde na sijnder aert. En God sach voor goet aen.

En God sprac Laet ons dē mensche maken een beelt dat ons ghelijc si/dye heerstappie hebbe ouer den visse inder zee/en ouer die voghelen des hemels en ouer dat vee/en ouer al dye gantse aerde en ouer alle ghewormte dat opter aerde cruppt. En God sciep den mensche hem tot eenen beelde/tot eenē beelde Gods schiep hie. En hē schieple een mannekē en een vrouwen.

En God ghebenedidese en sprac tot hen. Sijt vruchtbaer en vermeerdc v/ende

Das Erst Buch Mose. I.

I.

Anfang schuff Gott himel vnd erden/Vnd die erde war wüst vnd leer/vnd es war finster auff der tieffe/vnd der Geist Gottes schwebet auff dem wasser.

Vnd Gott sprach/Es werde liecht/Vnd es ward liecht/vnd Gott sahe das liecht fur gut an/Da scheidet Gott das liecht vom finsternis / vnd nennet das liecht/Tag/vnd die finsternis/Nacht/Da ward aus abend vnd morgen der erste tag.

Vnd Gott sprach/Es werde eine feste zwiffchen den wassern/vnd die sey ein vnterscheid zwiffchen den wassern/Da macht Gott die Feste/vnd scheidet das wasser hunden/von dem wasser droben an der Feste/Vnd es geschach also/Vnd Gott nennet die Feste/Dimel/Da ward aus abend vnd morgen der ander tag.

Vnd Gott sprach/Es samle sich das wasser vnter dem himel/an sondere orter/das man das trocken sehe/vnd es geschach also/Vnd Gott nennet das trocken/Erde/vnd die samlung der wasser nennet er/Meere/Vnd Gott sahe es fur gut an.

Vnd Gott sprach/Es lasse die erde auff gehen gras vnd kraut/das sich besame / vnd fruchtbare beume/ da ein iglicher nach seiner art frucht trage/vnd habe seinen eigen samen bey im selbs/auff erden/Vnd es geschach also/Vnd die erde lies auff gehen/gras vnd kraut/das sich besamet/ein iglichs nach seiner art/vnd beume die da frucht trugen/vnd iren eigen samen bey sich selbs hatten/ein iglicher nach seiner art/Vnd Gott sahe es fur gut an/Da ward aus abend vnd morgen der dritte tag.

Vnd Gott sprach/Es werden Liechter an der Feste des Dimels/ vnd scheiden tag vnd nacht / vnd geben/zeichen/monden/tage vnd jare/vnd seien liecher an der Feste des himels/das sie scheinen auff erden/Vnd es geschach also/Vnd Gott macht zwey grosse liechter/Ein gros liecht/das den tag regire/vnd ein klein liecht/das die nacht regire/dazu auch sternnen/Vnd Gott setzt sie an die Feste des himels / das sie schienen auff die erde/vnd den tag vnd die nacht regirten/vnd scheideten liecht vnd finsternis/Vnd Gott sahe es fur gut an/Da ward aus abend vnd morgen der vierde tag.

Zeichen / als der sonnen/vnd monden finsternis / vnd andere wunder am himel. Monden/ als die Jar feste/ als new monden/vol monden etc. Tage / als die Pfingsten/ etc. vnd bey vns die Quatember / vnd andere namhafte tage im jar.

Vnd Gott sprach/Es erzeuge sich das wasser mit webenden vnd lebendigen thiern/vnd mit geuogel das auff erden vnter der Feste des himels fienget/Vnd Gott schuff grosse walfische vnd allerley thier/das da lebt vnd webt/vnd vom wasser erregt ward/ein iglichs nach seiner art/vnd allerley gefiederts geuogel/ein iglichs nach seiner art/Vnd Gott sahe es fur gut an/vnd segnet sie/vnd sprach/Seid fruchtbar vnd mehret euch/vnd erfüllet das wasser im meer / vnd das geuogel mehre sich auff erden/Da ward aus abend vnd morgen der funffte tag.

Vnd Gott sprach/ Die erde bringe erfur lebendige thier/ein iglichs nach seiner art/viech/gewürm vnd thier auff erden/ein iglichs

Bijlage D: Auteursinstructie voor het Etymologisch woordenboek van het Nederlands (EWN)

Auteursinstructie

voor het

Etymologisch Woordenboek van het Nederlands (EWN)

Inhoudsopgave

<u>1</u>	<u>LEMMASCHRIJVEN VOOR BEGINNERS</u>	12	<u>3.5</u>	<u>Veel voorkomende klankontwikkelingen</u>	13
	1.1. Algemeen	12	<u>3.6</u>	<u>Terminologie</u>	14
	1.2. Betekenisomschrijving	12	<u>4</u>	<u>OVERIGE TECHNISCHE ZAKEN</u>	14
	1.3. Schiften in categorieën en verder	2	4.1	<u>Communicatie</u>	14
	1.4. Dateren van vormen en betekenissen	2	4.2	<u>Bestandsformaat</u>	14
	1.5. Erfwoorden en substraatwoorden	2	4.3	<u>Tekenstijl en opmaak</u>	14
	1.6. Leenwoorden	3	4.4	<u>Aanhalingstekens, apostrofs</u>	15
	1.7. Overige woorden	4	<u>5</u>	<u>SPELLING</u>	15
<u>2</u>	<u>LEMMA-INDELING</u>	18	5.1	<u>Nederlands</u>	15
	2.1 Trefwoord, woordsoort, betekenis	4	5.2	<u>Germaans</u>	15
	2.2 Nederlandse blok	5	5.3	<u>Latijn</u>	16
	2.3 Herkomst	7	5.4	<u>Grieks</u>	16
	2.4 Germaanse blok	9	5.5	<u>Russisch, Oudkerkoslavisch</u>	16
	2.5 Indo-Europese blok	10	5.6	<u>Overige talen</u>	17
	2.6 Discussie	10	5.7	<u>Proto-Indo-Europees</u>	17
	2.7 Sublemma's	11	<u>6</u>	<u>AFKORTINGEN, TAALNAMEN</u>	18
	2.8 Literatuurverwijzingen	11	<u>7</u>	<u>TAALFASEN</u>	19
<u>3</u>	<u>OVERIGE AFSPRAKEN</u>	11	<u>8</u>	<u>WOORDCATEGORIEËN MET VOORBEELDEN</u>	20
	3.1 Woordvormen, letters, klanken	11			
	3.2 Uitspraak	11			
	3.3 Betekenissen	11			
	3.4 Dateringen, bronnen	12			

– Lemmaschrijven voor beginners

1.1. Algemeen

Een eenduidig stappenplan aan de hand waarvan elk lemma kan worden geschreven is niet te geven. Bekijk vooral al geschreven lemma's en volg de daarin gebruikte opbouw, presentatie, schrijfstijl en informatiedichtheid na; zie ook de lijst met voorbeeldlemma's per categorie in § 8 hierachter. De nadruk ligt in de hiervolgende paragrafen vooral op de vraag welke bronnen het meest geschikt zijn voor een bepaald doel.

1.2. Betekenisomschrijving

Begin met een korte betekenisomschrijving, te vinden in Koenen en Verschueren, ook in Van Dale Handwoordenboek (de Grote Van Dale voert veel te ver). Onverwachte betekenissen en onverwachte samenstellingen of afleidingen ook noteren. Vraag bij de redactie na of de laatste niet toevallig al een eigen lemma hebben, anders een sublemma van maken.

1.3. Schiften in categorieën en verder

De uiteenlopende herkomst van de woorden maakt een verschillende behandeling daarvan nodig. Een lijst met te onderscheiden categorieën is te vinden in § 8. De belangrijkste categorieën zijn: erfwoorden/substraatwoorden, leenwoorden en overige woorden. Onder overige woorden vallen geoniemen, eponiemen, merknamen, onomatopeeën e.d. Een lemma kan tot meer dan een categorie behoren, zo krijgt bv. deodorant de aanduidingen 300+561 (leenwoord+woordschepping).

De bestaande etymologische woordenboeken van het Nederlands zijn redelijk betrouwbaar, bv. Van Dale Etymologisch woordenboek (**EDale**), De Vries-Tollenaere (**Toll.**), Franck-van Wijck (**FvW**) en **NEW**. Vooral in EDale staan heel veel woorden. Teken de gevonden verklaringen vast aan, eventueel al met dateringen, maar neem de informatie nooit klakkeloos over. In het Chronologisch Woordenboek zijn sommige van de dateringen uit de EDale verbeterd en van andere is een meer precieze betekenis gedateerd.

Lees, voordat u een lemma gaat schrijven, alle informatie die u kunt vinden over het bewuste lemma in de Nederlandse etymologische woordenboeken, het WNT, het MNW en het VMNW (voor vorm- en betekenisveranderingen, literatuur en voor het blokje discussie). Wanneer het woord ook voorkomt in andere talen (wat meestal het geval is): lees de etymologische informatie die in de belangrijkste etymologische woordenboeken van moderne vreemde talen wordt gegeven (zie de literatuur onder 1.5 en 1.6). Kijk ook altijd in de OED (online), de Trésor de la langue française (online) en Grimm (online) en/of Hermann Paul. Zoek via de literatuurlijst van het EWN, via Picarta, via de informatie in de etymologische woordenboeken en via digitale bestanden of er over het lemma een specialistische studie is verschenen: over sommige onderwerpen hebben andere auteurs vaak al heel veel uitgezocht en opgeschreven. Ook oudere woordstudies kunnen belangrijke achtergrondinformatie bevatten. Vergeet vooral de digitale bestanden niet te raadplegen, zoals: krantenbestanden, dbnl, Wikipedia. Aan de dbnl worden maandelijks nieuwe primaire en secundaire Nederlandse teksten toegevoegd. Wanneer het om een relatief recent trefwoord gaat, google eens op trefwoord + herkomst. Voorts zijn de digitale bestanden natuurlijk een belangrijke bron voor de dateringen. Voor een overzicht van de digitale bestanden die voor dit project van belang kunnen zijn, kunt u aan de bureauredactie een actueel lijstje favorieten vragen.

1.4. Dateren van vormen en betekenissen

De datering van oudste vormen en betekenissen is een belangrijk aspect van het EWN. Van elk woord wordt de oudste bekende vorm in een Nederlandse tekst genoemd, en vervolgens eventuele oudste vermeldingen van *niet-triviale* vormveranderingen en betekenisveranderingen. Denk altijd na of een attestatie ook echt vermelding verdient.

In de portielijst is bij ieder te schrijven lemma de datering uit het Chronologisch Woordenboek van Van der Sijs (2001) gegeven, als het woord daarin staat. Zo is alvast redelijk duidelijk waar men moet beginnen met zoeken. De criteria die gebruikt zijn in Van der Sijs (2001), verschillen iets van die welke het EWN hanteert, dus de gegevens moeten altijd gecontroleerd worden en de spelling van het woord moet in de bron worden nagezocht, omdat deze in het Chronologisch Woordenboek ontbreekt. Ook de Nederlandse etymologische woordenboeken geven een indicatie van de oudste vindplaatsen. Raadpleeg voor het dateren de literatuur in sectie 02 van de literatuurlijst (na sectie 01 met de Nederlandse etymologische werken) en ook de elektronisch te raadplegen krantenarchieven, zie sectie 03.

Een moeilijkheid wil wel eens zijn dat van een mnl. woord niet duidelijk is welke belangrijkste verschillende betekenissen er precies waren; raadpleeg daarvoor bijv. het **MNHW**. Als de betekenisontwikkeling niet overduidelijk blijkt uit de opgenomen attestaties, wordt daarover eventueel in het discussieblok nog iets opgenomen.

1.5. Erfwoorden en substraatwoorden

De behandeling van erf- en substraatwoorden is in beginsel identiek. Als tijdens de bewerking van een vermeend erfwoord blijkt dat een proto-Indo-Europese reconstructie moeilijkheden oplevert, wordt dit vermeld. In geval van twijfel wordt een woord behandeld als erfwoord. Hoofdredactie en substraatspecialisten werken de reconstructie verder uit.

Raadpleeg eerst alle Nederlandse etymologische woordenboeken, zie literatuurlijst sectie 01 (na de ongenummerde alfabetische lijst). Hier valt zeer veel op te steken, o.a. (opnieuw) waar te zoeken voor het dateren. Ook staan daar al veel vormen uit andere Germaanse talen en worden afkomst en geschiedenis van het woord behandeld (meestal met uitzondering van de betekenisontwikkeling in het Nederlands zelf).

Raadpleeg ook etymologische werken van andere Germaanse talen. Sterk aanbevolen worden:

– voor het Duits: **Kluge, Pfeifer en Paul**. Hierin staat ook nog wel eens een onverwachte samenstelling of afleiding.

– voor het Engels: de Chambers Dictionary of Etymology (**BDE**) en de Oxford English Dictionary (**OED**). De OED is via het UvA-netwerk ook op internet te raadplegen (dictionary.oed.com). In de BDE worden veel verwante woorden vermeld en men vindt er ook correcte transliteraties van Latijnse en Griekse vormen.

Controleer vormen in vreemde talen altijd in betrouwbare woordenboeken. Voor moderne standaardtalen voldoen i.h.a. hedendaagse woordenboeken, indien mogelijk de eentalige. Voor het Engels bij voorkeur Britse woordenboeken (in elk geval voor de vorm), maar soms is een typisch Amerikaanse betekenis juist het vermelden waard (afkorting ameng.). Voor oude talen zijn betrouwbare woordenboeken:

- voor Oudsaksisch het *Altsächsisches Wörterbuch* van Holthausen (1954);
- voor Middelnederduits het *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* van Lasch en Borchling (1928–);
- voor Oudhoogduits het *Althochdeutsches Wörterbuch* van Schützeichel (2006);
- voor Middelhoogduits het *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch* van Lexer (1992);
- voor Oudfries het *Altfrisisches Wörterbuch* van Holthausen/Hofmann (1985); als het woord niet in

Holthausen staat, dan tussen haakjes vermelden dat het (bijv.) uit Richthofen komt - de Oudfriese specialist kan dan over deze vorm geraadpleegd worden;

- voor Oudengels de *Anglo-Saxon Dictionary* van Bosworth & Toller (1972);
- voor Oudnoords het *Altnordisches etymologisches Wörterbuch* van De Vries (1962);
- voor Gotisch de *Gothic Etymological Dictionary* van Lehmann (1986).

Ontleningen uit het Germaans in niet-Germaanse talen zijn bijna altijd het vermelden waard, zie bijv.

ban en **bank**. Meestal wordt daar in bestaande etymologische woordenboeken van Germaanse talen al op gewezen en de etymologische woordenboeken van de doeltaal geven zonnodig verdere informatie.

Van erfwoorden moeten in het IE blok ook niet-Germaanse Indo-Europese verwanten worden genoemd. Ze zijn meestal al te vinden in bestaande etymologische woordenboeken; moderne werken zijn i.h.a. betrouwbaarder dan oudere. Soms is men er nog steeds niet uit; ook dat moet vermeld worden.

Vormen in oude talen (zie de opsomming in § 2.5) worden altijd genoemd, met vormen in de modernere talen (bv. Nieuwfrans, Nieuwperzisch, Russisch) zonnodig tussen haakjes erachter. Controleer vormen en betekenissen zoveel mogelijk in aparte een- of tweetalige woordenboeken.

1.6. Leenwoorden

Veel van wat hierboven voor erf- en substraatwoorden is gezegd, geldt ook voor leenwoorden, en dan in het bijzonder voor de oude leenwoorden. Bestudeer dus ook daarvoor alle Nederlandse etymologische werken en raadpleeg bijv. tevens de etymologische woordenboeken van het Duits en het Engels als het woord in kwestie daar ook is ontleend. Raadpleeg dan de etymologische woordenboeken van de taal waaruit het woord is ontleend.

Volg de leenwoordgeschiedenis terugwaarts tot de fase van de Proto-Indo-Europese dochtertaal, dus tot het stamwoord in bijv. het Grieks, Latijn of Oudiers. Vaak heeft zo'n woord een rechtstreekse verwant in het Nederlands, waarnaar in het leenwoordlemma verwezen moet worden en waarin reeds de herleiding uit het Proto-Indo-Europees is behandeld. Zo staat bij het woord *cent* dat het ontleend is aan Amerikaans Engels *cent*, afgeleid van Latijn *centum* 'honderd',

verwant met → honderd. In het lemma *honderd* staat dan de herleiding tot het Indo-Europees.

Noteer uit de woordenboeken voor de betreffende talen de vormen en dateringen en het gebruik.

Betrouwbare werken zijn:

- voor Duits: **Pfeifer en Kluge**;
- voor Frans: **Rey en BvW**;
- voor Engels: **BDE, ShoED, CEDEL, ODEE**
- voor Italiaans: **DEDLI**;
- voor Spaans: **Corominas**;

In principe geven we (behalve bij heel oude leenwoorden) niet de ontleningen van het woord in kwestie in allerlei andere Europese talen. Alleen bij uitzondering worden interessante andere vormen of betekenisontwikkelingen genoemd.

Voor recente leenwoorden is de herkomsttaal meestal duidelijk. Daar staat tegenover dat het dateren een stuk lastiger is. Gebruik alle mogelijke literatuur: encyclopedieën, jaarboeken, geschiedenisboeken, krantenarchieven, etc. Het Instituut voor Nederlandse Lexicografie in Leiden heeft een omvangrijke verzameling Nederlandse woordenboeken van de afgelopen eeuwen, ideaal voor leenwoorddatering, maar de verzameling woordenboeken op de werkkamer van de Kiliaanstichting mag er ook zijn.

1.7. Overige woorden

Eigenlijk geldt ook hiervoor het meeste van wat hierboven staat. De diverse specialistische literatuur uit de literatuurlijst biedt meestal voldoende informatie. Maar in universiteitsbibliotheken zijn vaak nog veel meer eponiemen-, geoniemen- en dergelijke woordenboeken te vinden dan in onze lijst, waaronder ook buitenlandse.

– Lemma-indeling

Elk lemma bestaat uit de volgende onderdelen, altijd in deze volgorde:

1. het trefwoord, de woordsoort en de betekenis (§ □)
2. het verplichte **Nederlandse morfo-semantische gedeelte**. Hierin de historische ontwikkeling van de woordvormen in het Nederlands (§ 2.2);
4. een **herkomstgedeelte** met een duidelijke presentatie van de herkomst van het woord. Bij erf- en substraatwoorden niet verplicht. Bij alle andere woorden wel (§ 2.3)
5. een **Germaans morfo-semantisch gedeelte** met daarin de etymologische verwanten in de Germaanse talen; verplicht bij erf- en substraatwoorden (§ 2.4);
6. een **Indo-Europese-verwantschappengedeelte** met daarin de etymologische verwanten in een aantal relevante overige Indo-Europese talen; verplicht bij erf- en substraatwoorden (§ 2.5);
7. een **discussie** (niet-verplicht), waarin in begrijpelijk Nederlands wordt ingegaan op ontwikkelingen binnen het Nederlands. Voor de mogelijke aanleidingen tot een discussie, zie § 2.6;
8. als er **sublemma's** zijn, worden deze behandeld in één aparte alinea (§ 2.7);
9. eventueel extra **literatuurverwijzingen** (§ 2.8).

Begin al deze onderdelen op een nieuwe regel.

Begin binnen één onderdeel liefst geen nieuwe regel.

– Trefwoord, woordsoort, betekenis

Het trefwoord is **vet** en staat altijd in kleine letters. Bij homoniemen worden de lemma's genummerd. De nummering hoort bij het trefwoord en wordt daarom ook **vet** gezet:

dom 2 bn. 'dwaas'

Op dezelfde regel volgen de woordsoort en de betekenis. Voor de woordsoort worden de volgende afkortingen gebruikt: achterv., bn., bw., lw., telw., tw., vgw., vnw., voorv., vz., ww., zn. (zonder woordgeslacht). Achter de woordsoort volgt de betekenis tussen enkele aanhalingstekens en zonder punt erachter:

duwen ww. 'voortschuiven'

Het behoren tot meer dan één woordsoort is mogelijk:

buiten bw., vz. 'aan de uitwendige kant'
dwaas bn. 'onverstandig'; zn. 'onverstandig
persoon'

Een bijvoeglijk naamwoord kan altijd als bijwoord gebruikt worden, de aanduiding bw. wordt in zo'n geval niet gegeven. Omschrijf een bijvoeglijk naamwoord niet met een bijwoord:

frequent bn. 'vaak voorkomend'
(dus niet
frequent bn. 'vaak')

De aanduiding bw. is soms wel wenselijk, namelijk wanneer het bijwoord een pregnante of juist een extra zwakke betekenis heeft gekregen of mogelijk tot partikel is verworden:

alleen bn. 'zonder gezelschap'; bw. 'slechts'

Blijf altijd zo beknopt mogelijk, genoeg voor de gebruiker van het woordenboek om te herkennen dat hij het juiste woord gevonden heeft, meer niet. De meeste moderne woordenboeken zijn geschikt om definities eruit over te nemen, maar vanwege de heldere beknopte omschrijvingen met name die van **Verschueren** en de grote **Koenen**. De Grote Van Dale is voor dit doel af te raden, die geeft ook archaïsche betekenissen en is te gedetailleerd. Van Dale Hedendaags Nederlands is wel bruikbaar:

basketbal 'balspel' hamer 'gereedschap' hond 'huisdier'
--

Uitgebreidere betekenissen horen thuis in het Nederlandse gedeelte en toelichtingen in het discussie-gedeelte.

Typisch Belgisch-Nederlandse, Nederlands-Nederlandse of Surinaams-Nederlandse woorden of betekenissen worden gemarkeerd met de aanduiding (BN), (NN) resp. (SN):

doctoraal bn. (NN) 'betreffende het universitair eindexamen'
coördinaat zn. 'lijn die de ligging van punten, lijnen of vlakken bepaalt'; (mv., BN) 'persoonlijke gegevens'

Bij trefwoorden uit flora en fauna wordt de betekenis (in een zo kort mogelijke omschrijving) altijd aangevuld met de wetenschappelijke Latijnse benaming in *cursief*. Raadpleeg encyclopedie (bijv. Wikipedia, zie <http://nl.wikipedia.org>) of flora. Geslachten met een hoofdletter, soorten met een kleine letter:

esdoorn zn. 'boom van het geslacht <i>Acer</i> ' ^{*)}
ekster zn. 'kraaiachtige vogel (<i>Pica pica</i>)'

^{*)} er zijn verschillende soorten esdoorn

– **Nederlandse blok**

Het blokje Nederlands is verplicht, behalve bij vreemde (Griekse en Latijnse) voor- en achtervoegsels. Het beslaat één alinea en bestaat uit een chronologische opsomming van de belangrijkste vormen en betekenissen, zonder uitgebreide inleiding of toelichting, te beginnen met de oudste attestatie.

Voor de indeling gebruiken we de periodeafkortingen:

onl. (Oudnederlands, tot 1200); mnl. (Middelnederlands, tot 1500); vnnl. (Vroegnieuw-nederlands, tot 1700); nnl. (Nieuwnederlands, tot heden). Tussen de taalperioden altijd puntkomma's. Vormen en citaten *cursief*.

De Oudnederlandse vormen worden centraal bijeengezocht (door bureauredactie of hoofdredactie); hieraan moet een lemmaschrijver verder geen tijd besteden.

Voor de weergave van bronnen/vindplaatsen en dateringen, zie § 3.4.

Als de oudste vorm in een periode een persoonsnaam/plaatsnaam is, dan die als eerste geven. Formuleren zoals in:

Onl. in de plaatsnaam <i>Grawenvene</i> 'Graw-veen' [1132; Künzel]; mnl. <i>grau</i> 'grijs' [1240; Bern.].

Als de oudste vorm in een periode te vinden is in een samenstelling of reeds blijkt uit een andere woordsoort, die als eerste geven. Formuleren als in:

Mnl. eerst in de samenstelling *haghelsten* 'hagelsteen' [1224; GN], dan *haghel* 'hagel' [1263-70; CG II, Lut.K].

Nnl. eerst het zn. *inklinking* 'het inkrimpen van grond' [1825; WNT *inklinken I*], dan *inklinken* 'inkrimpen van grond' in *de ... venen zakten dus, zij klonken in* [1884; WNT].

(NB. Er komt geen komma vóór "in" dat voorafgaat aan een citaat (bijv. "*klei in cleylant*"), maar wel een komma vóór "zoals in" dat voorafgaat aan een citaat (bijv. "*caer, zoals in van elken kaer mit visschen*"). Ook als de oudste vorm in een periode een overtreffende trap is, een verleden-tijdsvorm, etc., moet die gewoon chronologisch, dus als eerste, gegeven worden.

Niet alle kleine vormveranderingen dateren, wel grotere: bij *ladder* wel *leder*, *ledder*, *ladder* dateren (blijf daarbij chronologisch te werk gaan), maar niet ook nog *laddre*, *laddere*. Niet alle betekenisnuances hoeven gedateerd te worden, wel belangrijke betekenisveranderingen en ontstane figuurlijke betekenissen. Bij iedere volgende taalperiode de vorm herhalen, al is die gelijkgebleven. Maar indien in het Vroegnieuwnederlands of Nieuwnederlands vorm en betekenis gelijk zijn gebleven ten opzichte van de voorafgaande taalfase, behoeft/behoeven deze latere, geen wijziging vertonende periode(n) niet te worden vermeld.

NB: Dat iets m., v. of o. is, of een bw. of bn., is vrijwel nooit belangrijk voor etymologie of betekenis.

Noodzaak van citaten van meer dan één woord: Overweeg eerst of een citaat van meer dan het woord zelf echt nodig is, zie de voorbeelden hierboven die duidelijk genoeg zijn zonder. Langere citaten zijn wel nodig als het trefwoord in de oudste attestatie voorkomt in een ongebruikelijke spelling of in een verbogen of vervoegde vorm. Noem dan eerst de gelemmatiseerde vorm en vervolgens het citaat met datering, bijv.:

Mnl. *heraut* 'verkondiger' in *een eraut ... beriep enen tornoy groet* 'een omroeper kondigde een groot toernooi aan' [ca.1350; MNW *beroepen*].

Als "gelemmatiseerde vorm" gebruiken we voor het Middelnederlands de spelling van het MNW, maar met *gh* i.p.v. *g* voor *e* en *i*. De vorm of spelling in het Glossarium Bernense wijkt hier overigens dikwijls van af. Dan bijv. als volgt formuleren:

Mnl. *hasten* 'spoeden' [1240; Bern.] maar meestal wederkerend *hem haesten*, zoals in *dat gi v hastet* 'dat gij u haast', (etc.).

Lengte van de langere citaten: zo kort mogelijk, bij voorkeur niet langer dan 5 tot 8 woorden, een selectie waaruit voldoende blijkt dat het om een bepaalde betekenis gaat. Alleen bij uitzondering langere citaten. Vertaling van de citaten: in principe het hele citaat vertalen, tenzij de betekenis overduidelijk is (dat is vóór het nnl. zelden het geval). Latijn (bijv. in Bern. en bij Kiliaan) en andere talen mogen niet onvertaald blijven staan.

Soms kan volstaan worden met vertaling van een gedeelte:

roerende met eene garde '...klopper' [1910; WNT *zacht*].

Dit blok is in de eerste plaats informatief: vormen+dateringen. Dus hier geen verhalen of commentaren, die horen thuis in Herkomst of Discussie. Bijv: bij **ladder** de vormen *leder*, *ledder* en *ladder* opsommen en dateren, de uitleg over die vormen in het blok Herkomst.

– **Herkomst**

Het blokje Herkomst is verplicht bij

- leenwoorden
- internationale neologismen
- samenstellingen, afleidingen etc.
- klanknabootsingen etc.

Het is optioneel bij erfwoorden en substraatwoorden.

Dit blok moet leesbaar zijn voor de ontwikkelde leek. Geen moeilijke termen, ook geen taalafkortingen, behalve voor de Nederlandse taalfasen.

Begin kort en bondig met:

Ontleend aan ...

Gevormd uit ...

Afleiding van

etc., of:

Herkomst onzeker

Herkomst onduidelijk

In deze eerste zin mag een grammaticaal onderwerp of persoonsvorm dus achterwege blijven.

Samenstellingen, afleidingen, neologismen, vernoemingswoorden, bedachte woorden, etc.

Van deze woorden hier de volledige beschrijving geven, tenzij er een zeer uitgebreide toelichting of discussie nodig is: in dat geval verder bij Discussie.

Bij een herkomst 'gevormd uit → xxx en → yyy' moeten daar **beteknissen** bij, ze liggen nl. niet altijd voor de hand en vaak staan de woorden in kwestie in een ander deel.

Als een woord een afleiding van een erfwoord is, dat melden, met verwijzing daarnaar voor de verdere etymologie.

Erf- en substraatwoorden

Over de herkomst hiervan valt weinig te zeggen zonder eerst zoveel mogelijk Germaanse en eventueel niet-Germaanse verwanten te noemen, wat pas in de volgende twee blokjes gebeurt. Bij deze woorden mag het herkomstgedeelte dan ook leeg blijven. Maar wanneer het woord in het Nederlands een bepaalde, niet voor de hand liggende ontwikkeling heeft ondergaan, kan dat hier worden vermeld. Bijv. zoals in de lemma's **karn** en **gezond**:

Ontstaan uit ouder *kern(e)* door
klinkerwisseling $e > a$ voor $r +$ dentaal, zie
→ **hart** en → **haard**.

Gevormd met → **ge-** uit mnl. *sunt* 'gezond'.

De verwanten van deze woorden (hier *kerne* en *sunt*) volgen dan in het Germaanse blokje.

- Ook als een woord een afleiding van een erfwoord is, wordt dat hier vermeld
- Als uit het Germaans of IE duidelijk blijkt of wrsch. wordt dat het substraat is, hier kort melden. De redenering en bijbehorende vormen komen bij Germaans en/of IE.
- Ook leuke informatie mag kort bij Herkomst worden aangegeven, bijv. onverwachte of voor een leek niet meteen voor de hand liggende verbanden met andere erfwoorden.

Leenwoorden

Eerst hoe of waarvandaan, pas daarna eventueel iets over vormen en betekenissen in het Nederlands. Zonodig verder ingaan op vorm- (bijv. *cafeteria* : *cafeteria*) en betekenisvariaties (bijv. *café* : *koffiehuis* : *coffeeshop*) en de woordgeschiedenis erbij geven als deze interessant is.

Als het te uitgebreid wordt, moeten deze zaken naar Discussie.

Ontleend aan, gevolgd door een zo kort en logisch mogelijke opsomming van de ontleningslijn; d.z.w. meestal anti-chronologisch:

Ontleend aan Frans *génie* 'begaafd persoon' [1686; Rey], eerder al 'talent, vernuft' [voor 1674; Rey] en 'eigenschappen (van iets of iemand)' [1532] < Latijn *genius* 'beschermgeest', en daarom ook 'persoonlijke eigenschappen, karakter, vernuft', afgeleid van *genus* (genitief *generis*) 'geslacht, voortbrenging', bij *gignere* 'voortbrengen, verwekken', en verwant met → **kunne** en → **kind**.

NB eerder al is **verplicht** omdat *eerder* ook kan betekenen 'waarschijnlijker' of 'liever', vooral in het Belgisch-Nederlands.

Zo lang mogelijk ook bij de vreemde talen datering en bron geven. Het vishaakje < is toegestaan om andere fasen van dezelfde taal of taalgroep in te leiden, maar niet om herhaling van *ontleend aan* te vermijden.

- Als betekenis van vormen in de brontaal alleen 'id.' vermelden als zeer duidelijk is waar dat op slaat; verboden als er bijv. 2 betekenissen in de Nederlandse betekenisomschrijving (par. 1.2) zijn of 3 betekenissen zijn gepasseerd in het Nederlandse blok.

- Betekenisontwikkelingen in de brontaal signaleren voor zover van belang voor het Nederlands.

Morfologische processen in vreemde talen alleen vermelden als gevormd uit of afleiding van.

- Is de reden van ontlening bekend, dan wordt die vermeld.

- Bij het Latijn en andere oude talen houdt het geven van dateringen op, het is meestal niet bekend en meestal niet meer relevant.

- Van Latijnse woorden alleen vermelden bij welke schrijver ze voorkomen als dat voor de etymologie werkelijk relevant is. Idem in andere talen.

Zoveel mogelijk verwijzen, zoals in de volgende voorbeelden:

(uit het lemma **danhert**)
Gevormd met later toegevoegd → **hert** bij oorspr. mnl. *dam(me)* 'soort hert', ontleend aan ...

(uit het lemma **contract**)
Ontleend aan Frans *contract* [1361] < Latijn *contractus*, verl.deelw. van *contrahere* 'samentrekken, een verdrag sluiten', zie → **contraheren**.

(uit het lemma **contraheren**)
Ontleend aan Latijn *contrahere* 'samentrekken, een verdrag sluiten' (waaruit ook → **contract**), gevormd uit → **com-** 'samen-' en *trahere* 'trekken', zie → **tractor**.*)

*) Ook bij **tractor** wordt geen uitvoerige Indo-Europese verhandeling gegeven, omdat daar bij **dragen** (dat misschien verwant is en waarnaar wordt verwezen) al op in is gegaan.

Voor de verdere herkomst verwijzen met

“zie → **xxx**”.

Voor woorden die aanvullende relevante informatie bevatten:

(en) zie ook → **yyy**.

Verwijzing naar een ander woord uitsluitend omdat dat afstamt van hetzelfde moederwoord of dezelfde wortel is onnodig. Het lemma waarnaar wordt verwezen moet informatie bevatten die ook van belang is voor het uitganglemma

Betreft het pseudo-leenwoorden (bijv. *smoking*) of leenvertalingen (bijv. *wolkenkrabber*), dan dient men dit te vermelden.

Bij oudere leenwoorden ter illustratie ook enkele vormen in andere Europese talen geven. Het is niet nodig die uitgebreid van datering en bron te voorzien.

– **Germaanse blok**

In principe wordt het Germaanse blok geschreven door de bureauredactie of de hoofdredactie; hieraan moet een lemmaschrijver geen tijd besteden: lemmaschrijvers houden zich vooral bezig met leenwoorden of jongere woorden.

Het blokje Germaans is verplicht bij

– erfwoorden

– substraatwoorden

Het is in principe afwezig bij leenwoorden, behalve bij heel oude. Bij samenstellingen, klanknabootsingen etc. is het optioneel, wederom afhankelijk van de ouderdom.

Zonder inleidende formuleringen: een korte en bondige opsomming van de overeenkomstige vormen in de andere Gm. talen, gevolgd door de pgm. woordstam. Geen lange inleidingen of verklaringen; zonodig na de opsomming van de vormen een korte toelichting. Toets alle uit de etymologische woordenboeken verzamelde vormen aan de in par. 1.5. genoemde woordenboeken van de oudere Germaanse talen.

Volgorde: Os. (mnd.); ohd. (mhd., nhd.); ofri. (nfri.); oe. (me., ne.); on. (nzw.); got.; < pgm. * .

Puntkomma's tussen de talen.

Tussen ronde haken de latere (mnd., mhd., me.) en hedendaagse vormen (nhd., nfri., ne., nzw.). Voor de Scandinavische talen is Nieuwzweeds meestal voldoende.

Als er geen vormen overgeleverd zijn uit de oudste fase van een Germaanse taal, worden de Middel- en Nieuw-vormen gegeven, zonder haakjes. Middelhoogduitse of Middelengetse vormen overslaan als ze (zo goed als) gelijk zijn aan de Nieuwhoogduitse resp. Nieuwengelse vorm. Kort aangeven als er onderling ontleend is, meestal is bijv. "mnd. xxx (waaruit nzw. xx)" of "ne. xx (uit on. xxx)" voldoende.

Betekeningen: bij vormen waarvan de betekenis overeenkomt met die van het lemma hoeft in de regel geen betekenis vermeld te worden. Verder is het als een aaneengesloten reeks vormen dezelfde betekenis heeft meestal voldoende om achter de laatste vorm te vermelden "alle 'xxx'". Hebben twee opeenvolgende vormen dezelfde betekenis(sen) –die afwijken van het lemmawoord-, maar de derde niet, dan kan achter de tweede worden volstaan met 'id.' Als vormen uit de Middel- en Nieuwgermaanse talen dezelfde betekenis hebben als het lemmawoord, terwijl bij de Oudgermaanse taal waaruit zij voortkomen een andere betekenis is genoemd, dan wordt van deze vormen wél de betekenis vermeld. (Zie voor meer voorbeelden paragraaf 3.3).

Andere vormen of afleidingen van de genoemde pgm. woordstam inleiden met "daarnaast ...; waaruit ..." etc. Dan pas de bijbehorende vormen in de andere Germaanse talen, niet andersom.

Os. *gerno* (mnd. *gērne*), ohd. *gerno* 'begerig' (nhd. *gern(e)* 'graag'); ofri. *jerne*, *gerne* (nfri. *jern(e)*); oe. *georn*; on. *gjarna* (nzw. *gjärna*); alle 'verlangend, graag'; < pgm. **gernō-*, afgeleid van het bn. **gerna-* 'ijverig, begerig, gretig', waaruit: os. *gern*; ohd. *gern(i)*; oe. *georn*; on. *gjarn* 'ijverig'; got. *faihu-gairns* 'hebzuchtig'; < pgm. **gerna-* 'begerig, ijverig'. Hierbij ook een afgeleid werkwoord pgm. *gerōjan-* 'verlangen', zie → **begeren**.

Let erop dat de * bij de gereconstrueerde vormen ook cursief moet zijn.

- Geen Proto-West-Germaanse reconstructies; zonodig “(alleen West-Germaans)” vermelden achter de pgm. wortel, niet eerder. Idem voor andere geografische beperkingen. Tussen ronde haakjes.
- Alleen verwante woorden geven met dezelfde ablautstrap, behalve als een bepaalde Germaanse taal alleen maar een verwante vorm heeft met een andere trap (in dat geval dat wel vermelden).

Eventuele klankontwikkelingen in de andere Germaanse talen alleen signaleren als het nodig is. Hier geen verhalen over *Nederlandse* klankontwikkelingen, die horen bij Herkomst of Discussie.

Als het woord wrsch. substraat is en buiten de Germaanse talen niet voorkomt, moet dat vermeld worden bij Herkomst. Hier alleen de Germaanse vormen geven.

– **Indo-Europese blok**

In principe wordt het Indo-Europese blok geschreven door de bureauredactie of de hoofdredactie; hieraan moet een lemmaschrijver geen tijd besteden.

Bij erfwoorden begint dit gedeelte meestal met Verwant met: en een opsomming van verwante woordvormen in andere Indo-Europese talen, en indien mogelijk een gereconstrueerde proto-Indo-Europese wortel. Verplichte volgorde van taalgroepen:

Italisch; Grieks; Sanskrit; Avestisch; Baltisch; Slavisch; Keltisch; Armeens; Albanees; Hittitisch; Tochaars

We geven alleen feitelijke schriftelijke attestaties.

Van iedere taalgroep wordt zo mogelijk een verwant woord gegeven uit de oudst geschreven taal van die groep. Van de Italische groep is dat het Latijn. Indien er uit de oudst geschreven taal geen verwant woord is overgeleverd, wordt zo mogelijk een verwant woord uit een andere taal van die groep gegeven, zoals in de Italische groep bijv. het Sabellisch. De oudst geschreven taal van de Baltische groep is het Litouws, van de Slavische talen het Oudkerkslavisch (in oudere literatuur ook wel Oudbulgaars of Oudslavisch genoemd), en van de Keltische talen het Oudiers. Avestisch wordt in de literatuur (dus niet door ons) ook wel Avesta of Oudbaktrisch genoemd; een vorm uit het Oudperzisch kan ook op deze plaats. Tussen haakjes kunnen eventueel één of meer vormen in moderne afstammende talen worden vermeld. Daarachter volgt een Proto-Indo-Europese reconstructie, bijv. < pie. **wortel*. Als het zeker is dat het om een substraatwoord gaat, kan een gereconstrueerde wortel achterwege blijven. In andere gevallen is een reconstructie vereist.

De proto-Indo-Europese wortels moeten in het IEW (Pokorny) worden gecontroleerd en altijd met bladzijde worden vermeld, en met de betekenis. Indien in de literatuur een woord in verband is gebracht met de laryngaaltheorie, dient ook een reconstructie met laryngalen gegeven te worden. Voor spelling van de pie.-wortels, zie § □.

Overigens worden deze reconstructies altijd gecontroleerd of aangevuld door de specialistische redacteurs. Er is meer vrijheid toegestaan in dit blokje dan volgens bovenstaande tekst mogelijk lijkt. Kijk naar bestaande lemma's.

– **Discussie**

Het discussieblok is bij uitstek de plaats voor:

- het noemen van parallellen met andere woorden (bijv.: bij **crypte** is vermeld dat hetzelfde Latijnse bronwoord eerder is ontleend als **krocht** en later via het Italiaans als **grot**);
- het beschrijven van betekenisontwikkelingen binnen het Nederlands;
- het vermelden van overname van het Nederlandse woord door andere talen;
- het vermelden van (betekenis)ontwikkelingen in andere talen, met name Germaanse, die heel anders zijn verlopen dan in het Nederlands;
- het vermelden en ontcrachten van etymologische verklaringen die in andere etymologische woordenboeken en/of het WNT worden vermeld;
- het geven van andere leuke, interessante, encyclopedische of anekdotische informatie, mits er een verband is met het behandelde woord en zo kort mogelijk;
- Vermijd een overvloed aan woordvormen; die horen thuis in het Nederlandse, Germaanse of Indo-Europese blok.

– **Sublemma's**

Zonodig volgt aansluitend op de discussie nog een alinea met één of meer (hedendaagse) sublemma's. Sublemma's zijn bijv.: samenstellingen en afleidingen die niet voor de hand liggen (**aaibaarheidsfactor** onder **aaien**, **chippen** onder **chip**), verwante ontleende uitdrukkingen (**bapao** onder **bami**) enz. Ieder sublemma wordt geïntroduceerd door het *at*-teken @, gevolgd door dezelfde informatie-eenheden als in het hoofdlemma, dus: Nederlandse vorm/betekenis-geschiedenis, herkomst, eventueel discussie. De discussie is bij sublemma's niet vaak nodig en de herkomst is vaak alleen een zin als *Afleiding van het zn. chip*. Het is de bedoeling dat de algemene etymologie in het lemma zelf al is uitgelegd, en daarbij ook eventueel alle relevante Germaanse verwanten. Een verdere onderverdeling in gedeeltes en blokjes is hier daarom niet aan de orde.

– **Literatuurverwijzingen**

Aan het eind van het lemma wordt op een nieuwe regel relevante verdergaande en/of verdiepende literatuur aangegeven, dus tijdschriften, encyclopedieën, monografieën, artikelen enz.; er worden geen etymologische woordenboeken vermeld, maar wel zoveel mogelijk gespecialiseerde woordenboeken waarin (uitgebreide) informatie over het bewuste trefwoord is te vinden, zoals eponiemenwoordenboeken, Bargoense woordenboeken en dergelijke. Ook wordt de bron van een datering vermeld, als die niet in de literatuurlijst staat. Zie ook § 3.4.

Van deze publicaties geven we een volledige bibliografie, d.w.z. dat van tijdschriftenartikelen ook de titel moet worden vermeld. Een volledige vermelding is niet nodig indien het werk in de literatuurlijst is opgenomen, in dat geval is de vermelding van achternaam en jaartal voldoende. Staat een werk met een afkorting vermeld in de lijst, dan uitsluitend deze afkorting gebruiken.

– **Overige afspraken**

– **Woordvormen, letters, klanken**

[Niet-Nederlandse woordvormen worden gegeven in de vorm zoals ze in de bron \(een woordenboek\) zijn gevonden, niet in de gelemmatiseerde vorm. Vergelijk bijvoorbeeld de Oudfranse vormen bij **agrafe**: Ontleend aan Frans *agrafe* 'haak, gesp' \(Oudfrans *agrappe* \[1295; Rey\], *agraffe* \[1421; Rey\]\). Voor Nederlandse woordvormen zie 2.2.](#)

Meerdere varianten worden gescheiden door een komma. Wanneer het om een verbogen vorm gaat of om een andere woordsoort, geven we dat expliciet aan, bijv. bij **bezwijken** resp. **aal 2**.

Onl. *besuick* (imperatief)

Mnl. in de samenstelling *alebrouwere*.

Als er klankveranderingen aan de orde komen of invloed van bepaalde klinkers of medeklinkers, moet de plaats van de letter/klank in het woord worden aangegeven door streepjes, bijv:

syncope van de *-d-* (i.e. tussen twee klinkers), verdwijnen van de *-n* (i.e. aan het slot), de wisseling van *st-/t-* (i.e. aan het begin van het woord).

Hierdoor hoeft de plaats in het woord ook meestal niet expliciet te worden vermeld.

– **Uitspraak**

Uitspraak aanduidingen staan tussen /schuine strepen/; bijvoorbeeld als een uitspraak van een woordvorm door een leek niet verwacht kan worden. Gebruik geen IPA, maar volg zoveel mogelijk de Nederlandse orthografie, bijv. bij **bouwen**:

Onl. *buuuan* /boewan/ 'wonen'.

– **Betekeningen**

Betekeningen staan tussen 'enkele, rechte aanhalingstekens' (apostrofs, zie § 4.4). Is een betekenis dezelfde als die van het voorgaande cursieve woord in hetzelfde lemma, dan 'id.' Nog economischer mag als

dat mogelijk is ook, bijv.: Os. xxx; ohd. [etc...]; got. yyy, alle 'zzz'.

Als je, om wat voor reden dan ook, in de lopende tekst wilt aangeven dat een bepaalde betekenis een van de vele is, of een letterlijke, of overdrachtelijke, of een binnen een speciale context, geef dat dan aan op een manier zoals je het ook hardop zou vertellen, inclusief komma's, bijv.:

Italiaans *stare all\$erta* 'op zijn hoede (zijn)',
letterlijk 'op een heuveltje (staan)', bij *erta*
'heuveltje'

Zweeds *jordgubbe* 'aardbei' (letterlijk
aardmannetje')

stal, o.a. 'standplaats op een markt'

Engels *drill* in de betekenis 'boren' is
ontleend aan het Nederlands. *)

*) 'boren' is slechts een van de Engelse betekenissen, dus "Engels *drill* 'boren' is ..." is hier minder juist

Gebruik naar eigen inzicht komma's of haakjes (zie de twee letterlijk-voorbeelden), maar denk na over de plaats van de aanhalingstekens. Dus niet: *stal*'o.a. standplaats ...'

Citaten uit secundaire literatuur worden met "dubbele aanhalingstekens" gegeven. Het meest komt dat voor bij woordenboekdefinities die om de een of andere reden letterlijk worden gegeven.

– **Dateringen, bronnen**

Vorm: [datering; bron]

Datering en bron staan altijd tussen vierkante haken, direct achter vorm + betekenis (plus citaat en vertaling). De datering geschiedt zo nauwkeurig mogelijk. Voorbeelden van mogelijke vermeldingen: 1567, ca. 885, 1785-1799, 12^e eeuw, eind 17^e eeuw. Vermijd aanduidingen als 2^e helft 16^e eeuw, 4^e kwart 13^e eeuw, maar schrijf liever: 1550–1600, resp. 1275–1300. Let ook op dat (bijv.) 1270-90 chronologisch eerder is dan 1277.

Bij decennia vermijden we de uitdrukkingen 'ca. 1970-1980' of 'de jaren '70 van de 20^e eeuw', maar gebruiken we de veel kortere en duidelijkere omschrijving 'de jaren 1970', naar het voorbeeld van het Engels. Hoofdredactie en Raad van Toezicht hebben hier na rijp beraad voor gekozen, in de hoop dat het aan zal slaan.

Indien van belang kan een lokalisering worden gegeven: [datering, lokalisering; bron]. Dit hoeft eigenlijk alleen als een Nederlandse vorm zozeer afwijkt van de normaal verwachte ontwikkeling, dat dit een min of meer aparte behandeling rechtvaardigt.

De **bron** is een van de vetgedrukte afkortingen uit de literatuurlijst.

Indien de gebruikte bron niet in de literatuurlijst staat en zo weinig gebruikt wordt, dat het niet nodig lijkt hem op te nemen, moet hij in het literatuurblokje onderaan het lemma worden genoemd. Bij [jaartal; bron] wordt in dat geval een korte, duidelijke aanduiding van die bron opgenomen, bijv. [1992; Sanders 2000], waarbij onderaan bij Lit. de volledige titel van Sanders 2000 staat; [1973; WP Dierenrijk], waarbij als Lit. vermeld staat: Winkler Prins (1973) *Encyclopedie van het dierenrijk*, Amsterdam/Brussel.

Als een geraadpleegd woordenboek zelf een bron noemt, vermelden we in principe het geraadpleegde woordenboek. De genoemde bron vermelden we alleen als we die zelf hebben opgezocht en geverifieerd. Dat is vaak niet nodig.

Van een woordenboek wordt in beginsel alleen de naam genoemd, bv. [1285; VMNW]. Het lemma dat de bron vormt, wordt alleen dan genoemd als het inhoudelijk verschilt van het woord dat uit dat lemma in het EWN-artikel is aangehaald. Zo wordt bv. achter het aangehaalde woord *geduivel* als bron genoemd: [1915; WNT *duivelen*] en achter het aangehaalde woord *kronen*: [1409; MNW *utereiker*]. Wanneer een lemma dat als bron dient meer dan een ingang heeft (bij homoniemen dus), wordt de relevante ingang slechts dan genoemd als dat anders onduidelijk is. Indien het woord afkomstig is uit de Aanvulling of het

Supplement van het WNT, wordt zulks erbij vermeld, bijv. [1829; WNT Aanv.]. Als het elektronische WNT is geraadpleegd, wordt ook dat vermeld: [1829; iWNT].

Bij het dateren van woordvormen of veranderingen in betekenis kan het in een enkel geval nodig zijn i.p.v. een geschreven bron de afkorting pers.waarn. (persoonlijke waarneming) te vermelden. Het criterium hiervoor is een stellige persoonlijke waarneming (herinnering) van de auteur of mondelinge mededeling door een persoon voor wiens betrouwbaarheid de auteur kan instaan. Van wie de persoonlijke waarneming afkomstig is, wordt voorlopig vermeld onderaan het lemma, en later opgenomen in een lijst voorin het betrokken deel van het EWN.

In bijzondere gevallen kan zelfs een persoonlijke waarneming die in de literatuur wordt genoemd, worden overgenomen. Zo wordt de datering van het woord **fiets**, schriftelijk pas gevonden in 1886, door een in 1901 gepubliceerde persoonlijke waarneming met 16 jaar vervroegd.

– **Veel voorkomende klankontwikkelingen**

Verwijzingen naar andere lemmata kunnen overal in het lemma worden geplaatst. Ze moeten **ALTIJD** onderdeel zijn van een lopende zin of frase; dus al staat er alleen maar zie of zie ook voor, dan is het al goed. Een verwijzing heeft de vorm van een pijltje (streepje plus haakje) →, gevolgd door het trefwoord in **vet**.

Voor vaak voorkomende verschijnselen zijn er de volgende, verplichte standaardverwijzingen:

<i>ft</i> > <i>cht</i>	→ achter
fra. <i>ō</i> > ndl. <i>a</i>	→ bazuin
Primärberührung:	
<i>pt</i> > <i>ft</i>	→ bruiloft
<i>kt</i> > <i>cht</i>	→ denken
<i>tt</i> > <i>ss</i>	→ gewis
<i>-sk(-)</i> > <i>-s(-)</i>	→ as 2
<i>-ler,-ner</i> > <i>-lder,-nder</i>	→ donder
<i>*-rer</i> > <i>-rder</i>	→ eerder
<i>-er</i> > <i>-ar</i> voor dentaal	→ hart
<i>-er</i> > <i>-aar</i> voor dentaal	→ haard
wegvallen begin- <i>n</i> door verkeerde woordscheiding	→ aak
<i>-el</i> voor verkleining	→ druppel
<i>-el</i> voor gereedschap	→ beitel
<i>-en</i> voor stoffelijke bn.	→ gulden 2 'gouden'
paragogische <i>-d/t</i> na <i>l,n,r</i>	→ arend
paragogische <i>-t</i> na <i>ch,f,s</i>	→ burcht
mv. op <i>-er</i> (klankwettig)	→ ei
mv. op <i>-er</i> (analogisch)	→ kind
preterito-presentia	→ durven
bijwoordelijke <i>-s</i>	→ -s
bijvoeglijke <i>-s</i>	→ -s
<i>ō</i> door i-umlaut van <i>ū</i> , spelling <i>oo/eu</i>	→ heugen
geminatie voor <i>-(e)r</i>	→ akker, bitter en fakkel
<i>-ing/-ling</i>	→ -ling
<i>-oud-</i> (<-old of -ald)	→ koud

rekking in beklemtoonde open lettergreep

Bij rekking van *-i* > *-ē-*, *-a* > *-ā-*, *-e* > *-ē-* en *-o* > *-ō-* verwijzen we niet naar een ander lemma, maar indien dat noodzakelijk is, geven we ter verduidelijking een concreet voorbeeld, en wel:

bij *-i* > *-ē-*: zoals bij het mv. *schepen* naast het ev. *schip*.

bij *-a* > *-ā-*: zoals bij het mv. *daken* naast het ev. *dak*.

bij *-e* > *-ē-*: zoals bij het mv. *spelen* naast het ev. *spel*.

bij *-o* > *-ō-*: zoals bij het mv. *loten* naast het ev. *lot*.

d-syncope:

Bij d-syncope verwijzen we niet naar een ander lemma, maar indien dat noodzakelijk is, geven we ter verduidelijking een concreet voorbeeld. Als er geen overgangsklank is, vermelden we (afhankelijk van de klinker van het woord): zoals in *la* < *lade*, of: zoals in *slee* < *slede*; voor een j-overgangsklank: zoals in *rode* > *rooie*; voor w-overgangsklank: zoals in *oude* > *ouwe*.

– Terminologie

Voor taalkundige begrippen gebruiken we zoveel mogelijk de bestaande Nederlandstalige equivalenten, voorzover deze gangbaar zijn: met name geldt dit voor woordsoorten (geen adjectief, participium, etc., maar bijvoeglijk naamwoord, deelwoord, etc.). Ten behoeve van de uniformiteit is zoveel mogelijk vastgelegd welke termen we wél en welke we niet gebruiken:

niet	wél
*cognaat/cognaten	-> verwant(en)
*metathesis	→ metathese
*prefix, *infix, *suffix	→ voor-, tussen-, achtervoegsel
*proclisis, *enclisis	→ proclise, enclise
*diminutief	→ verkleinwoord
*iteratief	→ frequentatief
*wet van Grimm	→ Germaanse klankverschuiving
*wet van Verner	→ grammatische wisseling
*supinum (ook geen supinumvorm geven)	→ afleiding van werkwoord xxx
Latijnse termen op <i>-ivus</i>	→ op <i>-ief</i> (nominatief, genitief, infinitief, etc.)
*gerundium	→ deelwoord
*backformation	→ terugvorming

Nadeel van de Nederlandse woordsoortnamen is dat er geen afleidingen van kunnen worden gevormd. Een term als *substantivering* is daarom weer wel toegestaan, maar liever: het zelfstandig gebruikte bijvoeglijke naamwoord.

We vermijden de term *eigenlijk* zoveel mogelijk. Liever *oorspr.* of iets dergelijks, of gewoon niets.

– Overige technische zaken

– Communicatie

U heeft een aantal trefwoorden toegewezen gekregen en een bepaald portienummer, bestaand uit een letter en een getal, bijv. *h20*. Gebruik dit portienummer in al uw communicatie met de redactie.

Lever uw lemma's uiteindelijk in één bestand in, van elkaar gescheiden door een lege regel. Eventuele commentaren, vragen of opmerkingen onder het betreffende lemma vermelden. De bestandsnaam moet het portienummer bevatten, bijv. *f10.doc* of *f10fnuiken-fooi.doc*.

De communicatie met de redactie verloopt zoveel mogelijk digitaal, d.w.z. via e-mail. Persoonlijk overleg of een bezoek aan de redactiebibliotheken kan na afspraak. Het algemene e-mailadres van de bureauredactie is ewn@inl.nl. Vanaf dit adres worden de e-mails automatisch doorgestuurd naar de betrokkenen.

– Bestandsformaat

Lever lemmakopij bij voorkeur aan in het standaarddocumentformaat van MS Word. Andere formaten (bijv. RTF of Unicode) in overleg met de redactie.

Diacritische tekens kunnen worden ingevoerd m.b.v. de menufunctie Invoegen/Symbool.

Ongebruikelijke tekens mag u ook omschrijven tussen accolades, bijv.:

{ae lengtestreep} voor *æ*, {g accent} voor *ǵ*, {b streepje} voor *ḃ*, etc.

Voor een verwijzingspijl worden de twee tekens *->* geschreven.

– Tekenstijl en opmaak

Cursieve tekenstijl wordt toegepast op alle besproken woordvormen (het behandelde trefwoord met alle vormvarianten, historische varianten, anderstalige verwante woorden, gereconstrueerde vormen, etc. etc.) inclusief eventueel geciteerde context. De volledige woordvorm wordt *cursief* weergegeven, inclusief eventuele voorafgaande sterretjes (ter aanduiding van een reconstructie) en streepjes (in geval van woordstammen). Leestekens die geen onderdeel zijn van het geciteerde, dus voorafgaande en opvolgende komma's en spaties, nooit meecursiveren.

Vette tekenstijl wordt alleen toegepast op trefwoorden: hoofdtrefwoorden, sublemma-trefwoorden, en verwijzingen (voorafgegaan door een pijl ->).

Korte opmerkingen aan de redactie mogen binnen een lemma worden onderstreept.

De enige andere opmaak die toegestaan is, is ^{superscript} (bijv. achter cijfers zoals in 16^e) en _{subscript} (bijv. in laryngalen h_1 , h_2 , h_3 voor het Proto-Indo-Europees).

Laat alle andere opmaakzaken achterwege. Dat zijn bijv. pagina-einden, inspringingen, tabulatorstops, voetnoten, verborgen teksten, kop- of voetregels, bladzijnummering e.d.

– **Aanhalingstekens, apostrofs**

In een groot woordenboek als het EWN worden gemakkelijk fouten gemaakt met de symmetrische plaatsing van de juiste aanhalingstekens. Daarom controleert de redactie vlak voor het drukproces semi-automatisch alle aanhalingstekens in de kopij. Daarom is het belangrijk dat u zich aan de volgende twee afspraken probeert te houden (de bureauredactie kijkt uw kopij overigens ook op dit aspect na):

1. Gebruik voor zowel het aanhalingsteken-openen als het aanhalingsteken-sluiten de gewone apostrof 'enkel aanhalingsteken': dat is op de meeste toetsenborden de toets die in combinatie met de Shift-toets "dubbele aanhalingstekens" geeft. Gebruik zo mogelijk **niet** de asymmetrische versie, zoals 'om deze tekst' of 'om deze tekst'.

2. Gebruik nergens in de tekst een ' in apostroffunctie, bijv. in 's *morgens*. Schrijf op de plaats van een apostrof een dollarteken (§), dus \$s *morgens*. Doe hetzelfde in de transcriptie van Russische woorden: úgor\$. Het dollarteken komt verder niet in het woordenboek voor en wordt uiteindelijk automatisch in een apostrof omgezet.

– **Spelling**

– **Nederlands**

Voorzover het niet om cursieve (dus geciteerde) vormen gaat, gebruiken we voor alle Nederlandse tekst de huidige standaardspelling uit het Groene Boekje. Over afkortingengebruik en de spelling van taalnamen, zie § 6.

Cursieve vormen spellen wij zoals in de betreffende bron. Hulptekens die woordenboeken wel gebruiken ter aanduiding van klemtoon, morfologische geleiding, afbreekplaatsen, enz., niet overnemen. In sommige naslagwerken worden lengtetekens op Middelnederlandse woorden gezet; wij doen dat niet. Wel lengtetekens op Oudnederlandse vormen.

De Limburgse Middelnederlandse spelling \ddot{u} (voor korte /o/) spellen we ook zo. Andere hoge tekentjes, bijv. u^e , o^i , lossen we voor de duidelijkheid op tot *ue*, *oi*. Als in de uitgave van een bron romein en cursief gebruikt worden om verschil te maken tussen lettertekens die er staan en afkortingstekens die zijn opgelost, nemen we dat verschil niet over, we geven het hele citaat cursief (wat bij ons aangeeft dat het een citaat is).

– **Germaans**

De in Germaanse woorden en gereconstrueerde vormen voorkomende fricatieven \tilde{b} , \tilde{d} , \tilde{g} en $\tilde{\chi}$ worden respectievelijk weergegeven als *b*, *d*, *g* en *h*. De letter \tilde{b} wordt in Oudsaksische woorden echter wel weergegeven. Indien een os. bron voor deze stemhebbende labiale wrijfklank een *v* bevat, wordt deze als \tilde{b} overgenomen." Voorts wordt indien een os. bron een \tilde{d} bevat, deze overgenomen als *th*, bv. *hedin* wordt *hethin*, *kuđ* wordt *kuth*.

Lengtetekens in bronnen van de Oud- en Middelgermaanse vormen worden overgenomen. Waar de lengte van een klinker is aangeduid door een dubbele punt erachter, wordt deze vervangen door een lengtestreep erboven (bijv. *a*: → \bar{a}).

In pgm. reconstructies van zn. en bn. de woordstam geven, bv. **tungōn-*, **grōni-*, van werkwoorden de onbepaalde wijs zonder de uitgang, bv. **neman-*. De tekens e^1 en $\bar{æ}$ in deze reconstructies worden weergegeven met \bar{e} en voorts e^2 als \bar{e}^2 .

De Oudhoogduitse \mathfrak{z} (= /z/) wordt weergegeven als *z*. De Oudengelse \mathfrak{z} wordt weergegeven als *g*.

De eth (\eth) komt alleen in Oudnoordse en Oudengelse vormen voor en wordt ook als zodanig weergegeven. Oudnoords \mathfrak{q} wordt weergegeven als \ddot{o} .

Voor de thorn geldt: de *þ* is de hoofdletter en de *p* is de kleine letter.

Duitse zelfstandige naamwoorden van na 1500 worden gespeld met een hoofdletter.

– **Latijn**

In klassiek-Latijnse vormen worden altijd nauwkeurig **lengtetekens** aangegeven. In de latere varianten van deze taal (Laatlatijn, vulgair Latijn, christelijk Latijn, middeleeuws Latijn en Neolatijn) niet.

Van werkwoorden de infinitief vermelden. Als woordenboeken die niet geven kan men uit de 1^e persoon enkelvoud en de vervoegingsklasse (I t/m IV) m.b.v. de tabel de infinitiefvorm afleiden.

Verleden deelwoorden citeren in de onzijdige vorm op *-um*.

Bij zelfstandige naamwoorden, indien relevant voor de ontleende vorm, na de nominatief zoveel mogelijk de genitief geven. (Woorden zijn vaak in de accusatiefvorm ontleend, maar het is wereldwijd gebruikelijk om de genitief te citeren, o.a. omdat de accusatief van onzijdige woorden gelijk is aan de nominatief).

Verv.	1e pers. ev.	infinitief
I	laudō (<laudā-)	laudāre
II	habeō	habēre
III	legō capiō	legere capere
IV	audiō	audīre

– **Grieks**

Werkwoorden weergeven in de infinitief; net als bij het Latijn kunnen m.b.v. de tabel infinitieven worden achterhaald uit de in woordenboeken meestal geciteerde 1^e persoon enkelvoud.

niet-samengetrokken werkwoorden:	
1e pers. ev. op	infinitief op
(actief) -ō [-ω] bijv. <i>lūō</i>	<i>-ein</i> <i>lúein</i>
(medium/passief) -omai [-ομαι] bijv. <i>gígnomai</i>	<i>-esthai</i> <i>gígnesthai</i>

samengetrokken werkwoorden:		
stam op	1e pers. ev. op	infinitief op
-a [-α]	-áō (= -ō) [-άω] bijv. <i>ἵμάō</i> (<i>ἵmō</i>)	-ān <i>ἵmān</i>
-e [-ε]	-éō (= -ō) [-έω] bijv. <i>ποιέō</i> (<i>poiō</i>)	-eīn <i>poiēīn</i>
-o [-ο]	-óō (= -ō) [-όω] bijv. <i>δέλōō</i> (<i>delō</i>)	-oūn <i>deloūn</i>

Griekse vormen worden altijd weergegeven in Latijnse wetenschappelijke translitteratie, zie onderstaande tabel. Ook hier geldt: altijd nauwkeurig **lengtetekens** en **accenten** aangeven. Verifieer altijd aan de hand van woordenboeken.

Grieks	wetenschappelijk
α	a
β	b
γ	g
γγ	ng
γκ	nk
γξ	nx
γχ	nh
δ	d
ε	e
ζ	z
η	ē
θ	th
ι	i
κ	k
λ	l

Grieks	wetenschappelijk
μ	m
ν	n
ξ	x
ο	o
π	p
ρ	r
σ, ζ	s
τ	t
υ	u
φ	ph
χ	kh
ψ	ps
ω	ō
ϛ	h

– **Russisch, Oudkerkslavisch**

Transcribeer cyrillisch schrift volgens de wetenschappelijke transcriptie in onderstaande tabel. In Russische woorden wordt de klemtoon aangegeven.

Russisch	wetenschappelijk	Nederl.
а	a	a
б	b	b
в	v	v

Russisch	wetenschappelijk	Nederl.
р	r	r
с	s	s
т	t	t

г	g	g
д	d	d
е, ё	e, ë	e/je, o/jo
ж	ž	zj
з	z	z
и	i	i
й	j	j
к	k	k
кс		
л	l	l
м	m	m
н	n	n
о	o	o
п	p	p

у	u	oe
ф	f	f
х	ch	ch
ц	c	ts
ч	č	tsj
ш	š	sj
щ	šč	sjtsj
ъ	"	-
ы	y	y
ь	'	-
э	è	e
ю	ju	joe
я	ja	ja

– **Overige talen**

Geef alles altijd zo nauwkeurig mogelijk weer volgens de heersende standaardspelling.

Andere schriftsystemen die voor ons van belang zijn voor de behandeling van sommige leenwoorden zijn het Hebreeuws en het Arabisch. Ook hiervoor geldt dat we altijd naar Latijns schrift transcriberen. Twijfel over een transcriptie is niet erg. De redactie legt elke Hebreeuwse en Arabische vorm voor aan een specialist.

– **Proto-Indo-Europees**

Er zijn in de diverse woordenboeken verschillende spellingsconventies in gebruik. Wij gebruiken de volgende:

Laryngalen: h_1 , h_2 , h_3 . Laryngaal zonder index: H .

Korte klinkers: e , o . Lange klinkers: met lengtestreep erboven: \bar{e} , \bar{o} .

Syllabische sonanten (traditioneel m , n , l , r met rondje eronder; geen aparte fonemen) schrijven wij als: m , n , l , r .

Voor de halfvocalen (traditioneel u , i met boogje eronder) geldt hetzelfde, dus: u , i .

Palatale en labiale velaren: \acute{g} , \acute{k} en g^w , k^w , respectievelijk.

Geaspireerde plofklanken: b^h , d^h , g^h , \acute{g}^h , g^{wh} .

– Afkortingen, taalnamen

In het EWN wordt in het discussie-blok niet afgekort.

Taalnamen altijd voluit, behalve

1. Nederlandse taalfasen (onl., mnl., vnnl., nnl.) indien gevolgd door een cursieve vorm.
2. Germaanse taalfasen (os., mnd, ohd. enz.) in de blokjes Germaans en Indo-Europees.
3. Proto-Germaans en Proto-Indo-Europees (pgm., pie.) in de blokjes Germaans en Indo-Europees.

Het is belangrijk dat taalnamen goed gespeld worden. Wij volgen zoveel mogelijk de Spellingwijzer van Onze Taal. Die is wat explicieter dan het Groene Boekje. Voor ons van belang zijn de volgende regels:

1. Oud-, Middel-, Nieuw-, Hoog-, Neder- altijd aan het volgende lid vast, zonder nieuwe hoofdletter, dus: Oudnederlands, Middelnederlands etc.
Middelnederduits, Oudhoogduits, Oudengels, Oudnoords etc.
2. Windstreken met hoofdletter+streepje+ hoofdletter, dus: West-Fries, West-Vlaams, Zuid-Duits, Oost-Nederlands, etc. Maar: Westfaals
3. Twee hoofdletters en een verbindingsstreepje bij:
Amerikaans-Engels, Brits-Engels, Schots-Engels, Belgisch-Frans, Oostenrijks-Duits, Egyptisch-Arabisch, Mexicaans-Spaans, etc.

Taalnamen die wij *niet* gebruiken zijn:

- *Angelsaksisch (= Oudengels)
- *Estisch of *Estlands (= Ests)
- *Byzantijns-Grieks (= Middelgrieks)
- *Noorweegs (= Noors) (boeken die deze term gebruiken bedoelen met Oudnoors Oudnoords!)
- *Cymrisch (= Welsh)
- *Oudnederfrankisch (= Oudnederlands).
- *Albaans (= Albanees)
- *Oudslavisch, Oudbulgaars (= Oudkerkslavisch)
- *Avesta, *Oudbaktrisch (= Avestisch)
- *Middenfrankisch (= Middelfrankisch)
- *Arawaaks (= Arawaks)

Overige afkortingen:

*	gereconstrueerde vorm	oijsl.	Oudijslands (voor 1500)
<	is ontstaan uit, of ontleend aan	on.	Oudnoords
>	is geworden tot, of uitgeleend aan	onl.	Oudnederlands (800–1200)
achterv.	achtervoegsel	oorspr.	oorspronkelijk
bijv.	bijvoorbeeld	os.	Oudsaksisch (voor 1100)
bn.	bijvoeglijk naamwoord	ozw.	Oudzweeds (voor 1500)
BN	Belgisch-Nederlands	pers.	persoon
bw.	bijwoord	pers.waarn.	persoonlijke waarneming
ca.	circa	pgm.	Proto-Germaans
dial.	dialectisch	pie.	Proto-Indo-Europees
e.d.	en dergelijke	pret.	preteritum
etc.	et cetera	resp.	respectievelijk
ev.	enkelvoud	SN	Surinaams-Nederlands
gewest.	gewestelijk	teg.deelw.	tegenwoordig deelwoord
got.	Gotisch	telw.	telwoord
id.	idem	tw.	tussenwerpsel
i.h.b.	in het bijzonder	v.	vrouwelijk
lw.	lidwoord	verl.deelw.	verleden deelwoord
m.	mannelijk	vero.	verouderd
me.	Middelengels (1100–1500)	vgw.	voegwoord
mhd.	Middelhoogduits (1100–1350)	vne.	Vroegnieuwengels (1500–1700)
mnd.	Middelnederduits (1100-1500)	vnhd.	Vroegnieuwhoogduits (1350–1600)
mnl.	Middelnederlands (1200–1500)	vnnl.	Vroegnieuwnederlands (1500–1700)
mv.	meervoud	vnw.	voornaamwoord
nde.	Nieuwdeens (na 1500)	voorv.	voorvoegsel
ne.	Nieuwengels (na 1700)	vz.	voorzetsel
nfri.	Nieuwfries (na 1550)	wrsch.	waarschijnlijk
nhd.	Nieuwhoogduits (na 1600)	ww.	werkwoord
nijsl.	Nieuwijslands (na 1500)	z.a.	zonder auteur
NN	Nederlands-Nederlands	z.p.	zonder plaats
nnd.	Nieuwnederduits (na 1500)	zn.	zelfstandig naamwoord
nnl.	Nieuwnederlands (na 1700)		
nzw.	Nieuwzweeds (na 1500)		
o.	onzijdig		
o.a.	onder andere		
ode.	Ouddeens (voor 1500)		
oe.	Oudengels (voor 1100)		
ofri.	Oudfries (voor 1550)		
ohd.	Oudhoogduits (voor 1100)		

– Woordcategorieën met voorbeelden

hoofdcategorieën

- 100 **erfwoord** – **dak, deur, dissel I, donder**
102 erfwoord? – **damp, eed**
- 200¹¹ **substraatwoord** – **dief, drost, ever**
202 substraatwoord? – **dapper, distel, duif**
- 300 **leenwoord** – uit (Frans -) Latijn – **concept, configuratie, conservator, coördinaat** - uit Duits - **daalder, devaluatie** – uit Engels – **deal+dealen, design+designer** – **detective, diehard, bietsen** – uit Maleis – **arak, bakkeleien, bamboe** – oude ontlening uit het Latijn – **dichten** – ingewikkelde ontleningen – **dadel, dancing**
- 301 leenvertaling (bijv. *achterban* uit *arrière-ban*), leenvorming (bijv. *verafschuwen* uit *verabscheuen*) – **dashond, deelwoord, evenbeeld**
- 302 leenbetekenis (bijv. *bestek* 'couvert' uit Duits) - **bestek 2, conventie, erkennen**
- 310 pseudo-leenwoord (bijv. *belletrie* via Duits *belletrist* uit Frans *belles-lettres*) – **belletrie, dubieus**
[320 Latijns of Grieks voor- of achervoegsel dat in het Nederlands niet productief is geworden]
- 400 **geleed** woord: samenstelling, afleiding etc. – **dal, degelijk, diggel, doelwit**
- 410 letterwoord, afkorting, verkorting, afko, afleiding door verkorting – **deun 1, dia, does, doka**
- 420 samensmelting (blending), tautologie, contaminatie, samentrekking - **damhert, dreutel, elkaar**
- 430 intensiefforming en frequentatief – **drukken, dompelen, dribbelen**

restcategorieën

- 511 vernoemingswoord: eponiem – **curie, dahlia**
- 512 vernoemingswoord: geoniem – **damast, derby, dixieland**
- 513 vernoemingswoord: merknaam – **claxon, dinky-toy**
- 530 onomatopée, klankwoord, kooswoord, lokwoord, brabbelwoord – **deppen, deun 1, drum, baby, dot**
- 561 woordschepping: geleerde schepping – **conservatorium, cycloon, derivaat, deodorant**
- 562 woordschepping: purisme – **driehoek**
- 563 woordschepping: bedenker bekend – **cycloon, dagtekenen, denkraam**
- 590 etymologie totaal onduidelijk – **donker, drossen**

aanvullende categorieën

divergentie NN / BN

- 810 al dan niet bestaan in NN / BN – **denim, doerak, equipe; dactylo**
- 811 vorm NN / BN – **aanzien, doeg/doei; catalogus, enquête**
- 812 betekenis NN / BN – **enerveren; enkel 2**

diversen

- 900 etymologie in brontaal onbekend – **das 1, elektrisch**
- 910 pseudo-leenwoord in brontaal – **coulance (sublemma bij coulant)**
- 920 substraatwoord in brontaal – **cycloop, euro**
- 930 leenvertaling in brontaal – **defaitisme**
- 940 etymologie van een woorddeel onbekend – **dageraad**
- 951 aanpassing aan klassieke spelling of vorm – **delinquent**
- 952 metanalyse (foute woordscheiding) – **adder**
- 980 uitleenwoord – **dinges**
- 981 terugleenwoord – **boulevard, dammen, etappe**
- 990 volksetymologie en hypercorrectie – **dommekracht, etter 2, belijden**
- 991 volksetymologie in brontaal – **dadel**

¹¹ Een woord valt onder categorie 200 als het zich niet of moeilijk tot een passende Indo-Europese wortelstructuur laat herleiden. Als dat wel lukt, maar het woord slechts in een beperkt gebied voorkomt, bijvoorbeeld alleen in het Germaans, of in het Germaans en een of meer aangrenzende taalgroepen, zoals Italisch, Baltisch of Keltisch, valt het onder categorie 202. Hetzelfde geldt als een woord zich wel tot een Indo-Europese wortel laat reconstrueren, maar deel uitmaakt van een betekenisveld als lichaamsdelen of huisraad, schepen, houtbewerking, planten of dieren.